

HELSINŠKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

Helsinške sveske br. 36

PREVENCIJA NASILNOG EKSTREMIZMA MEĐU SREDNJOŠKOLCIMA

Primena i potencijali
instrumenta za formiranje
alternativnog narativa

JARMILA BUJAK STANKO
I IZABELA KISIĆ

PREVENCIJA NASILNOG EKSTREMIZMA MEĐU SREDNJOŠKOLCIMA

Primena i potencijali
instrumenta za formiranje
alternativnog narativa

**JARMILA BUJAK STANKO
i IZABELA KISIĆ**

Beograd, 2018.

PREVENCIJA NASILNOG EKSTREMIZMA MEĐU SREDNJOŠKOLCIMA

Biblioteka Helsinške sveske, knjiga br. 36

Izdavač:

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

www.helsinki.org.rs

Za izdavača:

Sonja Biserko

Urednica izdanja i autorka programa:

Izabela Kisić

Autorka analize:

Jarmila Bujak Stanko

Na projektu radili:

Mentor i autor radionica: reditelj i dramaturg *Zlatko Paković*;

Predavači: *Pavel Domonji, Srđan Barišić i Jelena Višnjić*;

Koordinatorica programa Helsinškog odbora za obrazovanje: *Jelena Džombić*;

Omladinski koordinatori: *Stefan Jeremić i Aleksandra Majstorović*

Projekat je realizovan zahvaljujući podršci Misije OEBS u Srbiji i Ambasade Velike Britanije u Beogradu. Stavovi izneti u publikaciji pripadaju isključivo autoru i njegovim saradnicima i ne predstavljaju nužno zvaničan stav Misije OEBS u Srbiji i Ambasade Velike Britanije u Beogradu.

Oblikovanje i slog:

Ivan Hrašovec

Fotografije:

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

Fotografija na naslovnoj strani:

Protest ekstremnih desničara u Kijevu 2017, 123rf.com

Štampa:

MMtimgraf, Beograd,

jun 2018.

CIP запис је доступан у електронском каталогу Народне библиотеке Србије

ISBN 978-86-7208-210-4

COBISS.SR-ID 265597452

Sadržaj

Uvod.....	5
Osnovni zaključci i preporuke	11
Agenda	18
Tentativna pitanja za fokus grupe	20
Opservacije i komentari	21
Aneks 1 – Izveštaj mentora pozorišnih radionica	88
Aneks 2 – Deabate u srednjoškolskim parlamentima	91
Zaključak.....	101
Foto Album.....	102

Uvod

Kontekst

Socijalno okruženje i obrazovni sistem u kome odrastaju mladi u Srbiji karakteriše snažan uticaj etnonacionalizma, balast ratne prošlosti, nedovoljno pristupačni edukativni programi koji promovišu kritičko mišljenje i ljudska prava i neadekvatni udžbenici građanskog obrazovanja. U takvom socijalnom, porodičnom, obrazovnom i neprofesionalnom medijskom okruženju, mladi teško dolaze do argumenata koji identitet ne svode samo na verski i nacionalni. Namećanje etnonacionalističkog koncepta odozgo (elite) i klerikalizacija društva, što su procesi koji traju od devedesetih, ne odnose se samo na mlade u većinskoj srpskoj populaciji, već su odavno zahvatili i manjinske zajednice.

Uvođenje verskog obrazovanja kao alternative građanskom 2001. godine, ostavilo je posledice na nekoliko generacija mladih, uključujući i one koji su sada predavači i roditelji. Učvršćivanje etnonacionalističkog koncepta podstaknuto je i globalnim promenama tokom poslednje dve decenije. U te globalne faktore spadaju pre svega, uspon konzervativnih političkih stranaka i organizacija, pretnja terorizmom, ratovi, nesigurnost u socijalno-ekonomskom i bezbednosnom smislu, kao i konfuzija i strepnje zbog eskalacije lažnih vesti i krize u medijima.

Nasilni ekstremizam u Srbiji se obično prelama kroz prizmu stranih ratnika koji se pridružuju ISIL, ili Al-Nusri u Siriji i Iraku. Tako je, prema zvaničnim podacima, 49 državljana Srbije otišlo da se bori u Siriji i Iraku. Srbija je, međutim, i zemlja Zapadnog Balkana sa najvećim brojem ratnika u Istočnoj Ukrajini na proruskoj strani. Prema podacima MUP Srbije, iz Ukrajine se do kraja 2017, vratilo 48 boraca. U izveštaju koga je objavio Regionalni savet za saradnju sa sedištem u Sarajevu, navodi se da bi Srbija uspešno

primenila nacionalnu strategiju za prevenciju i borbu protiv terorizma, neophodno je da standardizuje pristup ekstremizmima, zasnovan na različitim ideološkim osnovama.¹ Alternativni narativ morao bi da se odnosi na sve elemente ekstremizma i različiti sektori bi morali da budu uključeni u njegovo stvaranje, navedeno je u pomenutom izveštaju.

Osim za strane borce, nasilni ekstremizam u Srbiji vezuje se za zločine iz mržnje i huliganizam u najvećim nacionalnim i verskim zajednicama. Iako se te grupacije međusobno sukobljavaju, postoje bitne sličnosti među njima. Elemente ideološkog diskursa nasilnih ekstremističkih grupacija koji dolaze iz različitih etnokonzervativnih zajednica u Srbiji su: ekstremni nacionalizam koji uključuje tendenciju za menjanje granica (širenje teritorije ili pripajanje drugoj državi), snažna vezanost za verske lidere, odbacivanje evropskih integracija i vezivanje za druge međunarodne faktore, istorijski revizionizam – pre svega Drugog svetskog rata i istorije Jugoslavije, proganjanje tradicionalnih neprijatelja nacionalnih, verskih i seksualnih manjina, napadi na organizacije za ljudska prava i degradacija žena. Neke od radikalno konzervativnih grupacija su posebno popularne među studentskom omladinom.

Izgradnja alternativnog narativa u odnosu na propagandu ekstremističkih organizacija postao je jedan od najvećih izazova za međuvladine međunarodne organizacije, kao i za lokalne aktere u prevenciji i borbi protiv nasilnog ekstremizma i terorizma. Često svođenje alternativnog narativa na instant rešenja, “gotove” odgovore i “kontra činjenice” solidno vizuelno upakovane, pokazuju se kao neefikasno i sve više kontraproduktivne, pa teško mogu da privuku razočarane mlade ljude koji se osećaju izolovanim i bez perspektive. Zapravo, takav pristup, svodi alternativni narativ, na kontra-propagandu bez dubljeg efekta i željene promene.

1 “A Waiting Game: Assessing and Responding to the Threat from Returning Foreign Fighters in the Western Balkans”, Regional Cooperation Council Sarajevo, 2017.

Ciljevi istraživanja

Tokom četvorodnevno treninga za osposobljavanje srednjoškolaca za odupiranje ekstremizmu koji vodi nasilju, istovremeno smo ispitivali različite pristupe (direktan i indirektan) u razvijanju kritičkog mišljenja mladih i izgradnji alternativnog narativa. Ispitivali smo da li razvijanje kritičkog mišljenja ima većeg efekta, u odnosu na instant poruke, na promenu konzervativnog diskursa učesnika i njihovu otvorenost za svet liberalnih vrednosti. Analiza koja sledi služi kao instrument za identifikovanje glavnih poruka mržnje, zasnovanih na konzervativnim i ekstremističkim ideologijama koje mogu voditi nasilju. Na osnovu nje mogu se izvući i preporuke za kreiranje obrazovnih politika i nastavnih metoda koje odgovaraju potrebama mladih. Analiza je rezultat interakcije predavača i pozorišnog mentora sa jedne, i grupe srednjoškolaca sa druge strane.

Metodologija

U treningu održanom od 15. do 19. januara 2018, učestvovalo je 19 srednjoškolaca, starosti od 16 do 18 godina iz Novog Pazara i Beograda. Ideja je bila je da se radi sa mladima koji su pod rizikom da budu regrutovani za ISIL, ili ultradesničarske organizacije. Rad sa dve zajednice istovremeno imao je i za cilj da se mladi iz ova dva grada međusobno približe u cilju demistifikovanja razlika i strahova od “drugog”.

Učesnici treninga su izabrani na konkursu objavljenom na *Facebook* stranici Helsinškog odbora (HO), otkuda se poziv širio drugim kanalima. O konkursu su direktno obaveštene i srednje škole u oba grada, kao i Kancelarija za mlade u Novom Pazaru. Prijavilo se 56 učesnika. Na osnovu prijava, odnosno motivacionog pisma, u kome su navodili školu, hobi, interesovanja – izabrano je po deset učenika iz svakog grada (jedna učenica iz Beograda je odustala u poslednjem trenutku, zbog bolesti, pa nije bilo moguće naći zamenu.) Komisija koju su činili predstavnici HO i omladinskih grupa iz Novog Pazara i Beograda odabrala je učenike na osnovu njihovih

intersovanja iskazanih u motivacionom pismu, a cilj je bio da se ostvari što veća raznolikost u iskustvu među članovima grupe.

U odabranoj grupi bila je jedna devojka više u odnosu na broj mladića. Broj učesnika pravoslavne i muslimanske verosipovesti, Bošnjaka i Srba, bio je gotovo izjednačen. Od učenika nije zahtevano da se izjašnjavaju verski i nacionalno u motivacionom pismu, te su podaci o veri i naciji dobijeni na

osnovu pretpostavke zbog njihovih imena, a potvrđeni su tokom treninga na osnovu spontanog izjašnjavanja učesnika. Sa svakim učesnikom, vođen je i usmeni razgovor pre definitivne odluke o učešću. Takođe se vodilo računa da bude približno jednak broj učenika iz tehničkih škola i gimnazija.

Trebalo je oformiti grupu unutar koje je moguće ostvariti što dinamičniji dijalog i unutrašnju dinamiku, što je i postignuto. Iz istog razloga zamišljeno je da grupu čine učenici sa konzervativnim i liberalnim stavovima, a taj kriterijum je slučajno postignut, to jest, bez prethodnog testiranja učesnika.

Za učesnike seminara ostvaren je udoban i siguran prostor za dijalog i preispitivanje sopstvenih stavova i mišljenja. Trening je održan u Kući ljudskih prava u Beogradu, jednoj od najznačajnijih institucija civilnog društva u Srbiji, što je imalo dodatni uticaj na mlade. Učesnici iz Novog Pazara, tokom seminara spavali su u hostelu, dok su se Beograđani vraćali kućama. Veća dinamika unutar grupe bila bi postignuta da je postojala mogućnost da svi učesnici odsednu u hostelu. Neformalna druženja, pre svega u pauzama treninga i tokom zajedničkih obeda, pokazala su se kao izuzetno bitna za razmenu iskustava i stvaranje grupne kohezije važne za otvoren dijalog.

Trening je sve vreme bio sniman kamerom (kako bi bio olakšan rad analitičara), što učesnicima nije smetalo da otvoreno učestvuju u razgovoru. Učenici su na početku pitani da li kamera može da bude uključena, što su oni prihvatili.

Rad sa učenicima

Trening se sastojao iz dva dela: tri dvočasovne diskusije na određene teme sa stručnjacima za datu oblast i četiri petočasovne pozorišne radionice. Teme koje su obrađivane u jutarnjim časovima bile su: uvod u pojmove ekstremizma, radikalizma, fundamentalizma; međureligijski dijalog nasuprot klerikalizaciji; interkulturni dijalog nasuprot etničkom nacionalizmu i feminizam nasuprot patrijarhatu. Predavači su bili sociolog Srđan Barišić, politikolog Pavel Domonji i politikološkinja Jelena Višnjić, koji su veliki deo vremena posvetili i razgovoru sa učenicima.

Tokom popondeva održavane su pozorišne radionice s ciljem da podstaknu želju za znanjem i emotivnim veštinama za dekonstrukciju konzervativnih i ekstremističkih ideologija, kako bi se razumelo šta konstruiše etničke i verske identitete. Radionice je vodio reditelj i dramaturg Zlatko Paković.

Tokom treninga mladi su posetili i dve institucije, jednu međunarodnu – Misiju OEBS u Srbiji i jednu lokalnu – Kancelariju poverenice za ravnopravnost.

Psihološkinja Jarmila Bujak Stanko, autorka analize, priustvovala je svim predavanjima, diskusijama i pozorišnim radionicama. Na kraju svakog dana vodila je i fokus grupe na kojima je razgovarala sa učesnicima o “utiscima dana”.

Tokom treninga uočene su promene stavova učesnika, iako oni sami nisu bili svesni tih promena i često su negirali da je do njih došlo. Kombinacija direktnog i indirektnog pristupa u formiranju alternativnog narativa pokazala je da oba metoda, primenjena tokom treninga, utiču na promenu stavova. Iako mladi teško prihvataju alternativni narativ ukoliko je on iskazan na direktan način i

zasnovan je na analizi primera iz neposrednog okruženja i odnosi se na najkonzervativnije, duboko ukorenjene stavove, takav pristup ima veliki uticaj na njih. Zaključak je da je tokom dužeg perioda najbolje kombinovati oba pristupa s istom grupom polaznika, i ići od indirektnog ka što direktnijem pristupu. Pokazalo se i da samo izlaganje informacija /činjenica/ primera koji potkrepljuju liberalni

narativ o ljudskim pravima nemaju značajnog efekta ukoliko to nije praćeno diskusijom i analizom u koju su uključeni sami polaznici.

Primena instrumenta

Analiza proistekla iz iskustva treninga ove grupe srednjoškolaca, može biti značajno sredstvo za dalji rad sa učenicima i van Srbije, ali i sa edukatorima koji se bave pitanjima formiranja alternativnog narativa, kao odgovora na narativ koji vodi nasilnom ekstremizmu.

Varijacija instrumenta primenjen je u đачkim parlamentima u školama u Novom Pazaru i Beogradu gde su polaznici trenign organizovali debate u cilju podizanja svesti mladih o prevenciji nasilnog ekstremizma.

Veliki broj srednjoškolaca moguće je obuhvatiti kontinuiranim debatama u studentskim parlamentima, ali uz prisustvo iskusnih mentooa ili nastavnika građanskog obrazovanja koji mogu otkloniti konfuziju koju se mladi pokazali tokom debate i razjasniti im osnovne pojmove ljudskih prava i sloboda, što je ključ za formiranje argumentovanog alternativnog narativa.

Izabela Kisić,

autorka programa i urednica izdanja

Osnovni zaključci i preporuke

- Svi učesnici i učesnice su bili aktivni i uključeni bez izuzetaka.
- Svi su bili veoma zainteresovani i motivisani, a njihova motivisanost za rad je rasla tokom treninga, iz dana u dan.
- Učesnici su mnoga pitanja razjasnili, diskutovali, pa su na kraju seminara bili najmotivisaniji i najartikulisaniji.
- Kritičko mišljenje kod učesnika i učesnica je nerazvijeno. Mnogo puta se čulo i mistifikovanje i “verovanje” i “nemoguće je znati” i “ne treba se zadubljivati”. Mnogi ni ne znaju šta znači kritičko mišljenje, niti smatraju da ono ima vrednost i da im je potrebno. Ka kraju treninga, počeli su kod učesnika i učesnica da se pojavljuju spontani komentari o kritičkom mišljenju, što i jeste jedan od najvažnijih učinaka treninga.
- Po svim spontano i na upit iznesenim stavovima i po svim reakcijama, većina učesnika i učesnica deluje indoktrinirano izrazito konzervativnim desničarskim stavovima, a oni sa najizraženijim predrasudama, čak i inokulirano. Oni i nemaju pristup drugim narativima osim desničarskoj indoktrinaciji. To su neki i sami prepoznali tokom treninga i artikulisali. Sa druge strane, vrlo su se zainteresovali za alternativne narative koji su im ovde ponuđeni. Takođe, kao deo indoktrinacije, učesnici i učesnice uopšte ne uviđaju i ne reaguju na drastične nelogičnosti u desničarskim narativima ni uz mnoge intervencije i ukazivanja predavača. I sami učesnici i učesnice su počeli da prihvataju i pominju kritičko mišljenje i njegovu važnost, ali ga nisu primenili na nelogičnosti u usvojenom narativu. Zato bi bilo dobro ubuduće raditi kontinuirano na razvoju kritičkog mišljenja u cilju dekonstrukcije izrazito konzervativnih desničarskih narativa.
- Neki otvoreno govore o unutrašnjim konfliktima – “po tradiciji treba zabraniti abortus, ali kad se u meni probudi borac za ljudska

prava onda sam sto odsto ‘za’. Ne znam kako ću to pomiriti”. To pokazuje da je seminar imao uticaj na njih.

- Mnogi stavovi su poljuljani kod učesnika i učesnica, ali potrebno je još mnogo rada na (samo)prepoznavanju tih promena, a posle i njihovog nastavljanja.
- Desničarski narativi imaju veće dejstvo i snagu od liberalnih i zato što razne implicitne i eksplicitne kazne kojima prete donose i značajnu meru prinude i uslovljavanja. Tako se vezuju za identitet, za porodicu, zajednicu, razne socijalne grupe (npr: “ni jedna prava žena ne bi abortirala”, “pravi musliman...”, “pravi Srbin čuva i poštuje ćirilicu”) i svako neprihvatanje se tumači kao nelojalnost i otpadništvo, “otpadniku” preti kritika, uslovljavanje, odbacivanje, pa i izopštavanje. Drugim rečima, identitet im je čvrsto fiksiran i kroz indoktrinaciju vezan za desničarske narative pogotovo klerikalne. Odstupanje od tih verovanja i ideologija predstavljalo bi izdaju i pretnju izolacijom u porodičnom ili vršnjačkom okruženju.
- Liberalni narativi u poređenju sa desničarskim, s obzirom da pozivaju na slobodan izbor, kritičko mišljenje, preispitivanje, promišljanje, pravo na različitost i individualnost itd, ne eksploatišu takve mehanizme prinude i uslovljavanja, pa su samo “slab glasić”.
- Puko nuđenje informacija o liberalnom narativu nema dovoljnu snagu, jer se desničari služe različitim sredstvima – indoktrinacija, inokulacija (proces činjenja ljudi imunim na pokušaje promene njihovih stavova), persuazija (ubeđivanje), manipulacija.
- Desničarska indoktrinacija, a pogotovo radikalizirajuća i ekstremizirajuća ne samo da su ukalkulisale ljudske slabosti, potrebe, frustracije i nezadovoljstva, nego se na njih upravo i oslanjaju i na njima baziraju. To je još jedan bitan razlog zašto liberalni narativi, svedeni samo na informacije i, eventualno, persuaziju (ubeđivanje) imaju znatno manje dejstvo. Konzervativni desničarski narativi su efikasni, jer se mladima manipulativno “podvaljuje” kao lažni izbor – npr.”feminizam je loš jer sprečava žene da budu majke i da vole muškarce” ili “ksenofobija je neophodna jer smo ugroženi”...

- Skoro svi učesnici i učesnice reaguju defanzivno na pitanje da li su promenili stavove i to svaki put. Njihova reakcija je najčešće ukopavanje u stavove i zaoštavanje retorike, što je takođe tipično za indoktrinaciju i inokulaciju, kao i za odsustvo kritičkog mišljenja.
- Čak i samo pitanje – da li su promenili stav ili mišljenje, svaki put izaziva otpor, kao da ispod toga leži mišljenje da je bilo kakva promena stava loša i da je poželjno ostati pri svojim stavovima. Ovo može malim delom biti uzrokovano adolescentnom buntovničkom fazom, ali deluje i kao da je posledica celog usvojenog stila mišljenja i sistema vrednosti i stavova koji se protive kritičkom slobodnom mišljenju i preispitivanju, a izrazito favorizuje čvrste, nepokolebljive, nepromenjive stavove koji se tvrdo čuvaju i brane, kao da je svako preispitivanje provera lojalnosti i napad na identitet, a ne samo na stav i na osobu. Pri tom svoje stavove brane izrazima “verujem!”, a ne “smatram” ili “znam”, što ukazuje na srž problema, jer zatvara svaki put za preispitivanje stavova. Ovakav odnos prema stavovima i mišljenju i jeste važan deo konzervativizma, jer je to način na koji se održava. Da bi se ovo promenilo, prvo treba raditi na stavovima o slobodi mišljenja, kritičkom promišljanju, potrebi za preispitivanjem, da bi se uopšte otvorio prostor za razgovor i o svim drugim stavovima.
- Opasna slabost u načinu razmišljanja kod svih učesnika i učesnica je ta što su im očigledno zamagljena i pomućene granice između činjenica, razmišljanja, verovanja, nauke, religije, indoktrinacije itd. (npr. koriste “verujem” za teoriju evolucije i druga pitanja koje su u domenu nauke, a ne verovanja. Predavači su ih podsticali da misle slobodno i kritički. To je dočekano sa iznenađenjem). Uzroci za to su mnogobrojni. To je pre svega, globalni fenomen, takođe i stanje u našoj zemlji, u medijima i ostalim sferama informisanja. Ali, ni škole ni porodice ne doprinose razvijanju kritičkog mišljenja. Na primer, nastavnica biologije koja učenicima i učenicama otvoreno govori da je teorija evolucije “totalna glupost” koju ona mora da im predaje, ali niko ne treba da veruje u nju. Tu su i mnogi drugi slični primeri. U ovom kontekstu mladima bi bilo korisno

da razjasne ove pojmove i njihovu ulogu, kao i mnogobrojne moguće zloupotrebe.

- Trening je pokazao da je od najveće važnosti bilo da se sretnu učesnici i učesnice iz različitih sredina i da to umnogome doprinosi prihvatanju različitosti. To bi mogao da bude put i za neko dalji rad – da upoznaju vršnjake i druge ljude iz okruženja koji imaju drugačije stavove od široko rasprostranjenih desničarskih. U konzervativnom desničarskom diskursu insistira se na tome da su razlike negativne i da uvek imaju negativne posledice. S druge strane, pozitivan odnos prema različitosti je takođe jedan od kamena temeljaca liberalnijih stavova i vrednosti. Nekoliko
- puta su i sami učesnici “upoznavanje drugih i drugačijih” artikulisali i naveli kao pozitivno, ali je utisak da je ovaj uticaj treninga na njih znatno veći nego što su to sami prepoznali. To smo mogli videti na primeru prihvatanja ateista. Na početku se samo jedan učesnik spontano izjasnio kao ateist, dok se poslednji dan njih nekoliko tako izjasnilo. Pojam “ateist” izgubio je negativnu konotaciju u izražavanju učesnika. Ovaj način uticaja na stavove bi mogao da se koristi i za druge oblasti i sadržaje.
- Prihvatanje različitosti nije postignuto samo susretom učesnika i učesnica iz različitih sredina, već i uz rad sa različitim predavačima, posete, gledanje filmova... Ovakve različite metode razvijaju pozitivan odnosa prema različitosti.
- Upadljivo je i to što su učesnici i učesnice mnogo puta naglašavali da se na seminaru čuju različita mišljenja, čak i da je dolazilo do sučeljavanja mišljenja, da ih je iznenadila raznolikost mišljenja kolega i sl. U realnosti, međutim, njihovi odgovori sadrže veoma male varijacije tj. ne razlikuju se bitno. Ovo upućuje na to da je spektar njihovih iskustava i dostupnih informacija drastično uzak, sveden samo na dominantan narativ, pa im i ovako mali iskorak deluje kao velika raznolikost. Takođe svedoči i o time koliko su desničarski narativi jednoobrazni, ne nude puno opcija, već pre samo varijacije, što njihovu poruku čini još jačom.

- Neophodno je razvijanje kulture dijaloga, slobode govora, i slušanja tuđeg mišljenja.
- Svakako najveći značaj i uticaj ovog treninga je u tome što je (konечно) ostvario u svakom smislu siguran i bezbedan prostor za učesnike i učesnice da razmišljaju, promišljaju, preispituju sebe i svoje stavove, da uče, da budu informisani, da im se otvaraju vidici, da diskutuju, da ispituju... na čitav niz važnih tema. Ništa od toga nisu imali prilike da dožive do sada, što su mnogo puta naglašavali. Otuda i gromoglasan i jdnoglasan odgovor na kraju seminara na pitanje: “Šta dalje?” – “Sledeći seminar!”
- Značajan faktor privlačnosti ovog seminara za učesnike je i dramska radionica. Svi su rekli da su želeli baš u tome da se oprobaju. Samo nekoliko učesnika je imalo neka prethodna iskustva sa dramskim radionicama i želeli su da ih prodube. Ovaj seminar je pokazao i veliki potencijal ove metode rada na osveščivanju i menjanju stavova učesnika i učesnica.
- Osim očiglednog edukativnog elementa, posete insitucijama su izuzetno važne i zato što mladima koji su izolovani od alternativnih narativa, a bombardovani desničarskom indoktrinacijom, pokazuju da postoji čitav drugi svet sa svojim uređenjem i mnoštvom ljudi koji se rukovode potpuno drugačijim vrednostima. Takođe, pominjanje zakona koji zabranjuju neke desničarske aktivnosti (govor mržnje, diskriminacija) je značajno, jer dodaje i element zabrane i kazne uz argumentaciju protiv nekih ekstremno desničarskog ponašanja koje ugrožava druge.
- Najveća promena zapažena među učesnicima i učesnicama nakon seminara je – nada. Ovo nisu učesnici samo prepoznali u potpunosti, niti su to tako artikulisali. Početak rada je bio obeležen pričama o tome da žele da odu iz Srbije, da ne vide budućnost u Srbiji, a završna evaluacija je pokazala upravo suprotno. Eksplicitno su rekli da žele da ostanu i nešto preduzmu ovde. Tokom seminara počeli su da naziru neku šansu da i lično mogu da se angažuju na

pozitivnim promenama i da budu u pozitivnijem okruženju, pa su i manje želeli da odu odavde.

- Koliko god delovalo da se stvari sporo menjaju, ovakav tip seminara jeste način da se kod mladih utiče na menjanje i izgradnju stavova. Veći uticaj bi bio postignut kontinuiranim radom sa učesnicima.
- Gotovo svi učesnici su izjavili da pohađaju časove veronauke. Niko od učesnika i učesnica ne prepoznaje vrednost građanskog vaspitanja, i tvrde da je predmet besmislen, nepotreban, loše koncipiran i bezvredan.
- Svi učesnici i učesnice kažu i da se većina ili gotovo svi njihovi profesori “ograđuju od svake politike i priče o tome”. Samo retki profesori žele da diskutuju slobodno sa đacima. To ukazuje na to da škole nemaju vaspitnu ulogu u ovim oblastima i da mladi nemaju mogućnost da od važnih autoriteta kao što su nastavnici čuju nešto informativno o ovim pitanjima. Zato je važno da im se obezbedi mogućnost da negde imaju adekvatan prostor da diskutuju i uče o ovim temama.
- Učesnicima su se najviše svideli predavači koji su primenili indirektan pristup i vršili najmanji “pritisak” na učenike, dok su predavači koji su im se direktno suprotstavljali, u evaluaciji, ocenjeni lošije. Predavači sa mekšim pristupom nudili su učesnicima da misle slobodno, da sami odlučuju i nisu iznosili puno ličnih stavova. Predavači sa tvrdim pristupom najdirektnije i najotvorenije su iznosili liberalne stavove. Pošto je grupa konzervativna, posebno kad je reč o rodnoj politici, to im se nije svidelo. Međutim, s obzirom da su im ti stavovi izneti uz niz primera (filmovi, snimci, informacije) kao nepobitan argument za liberalne stavove, to je uticalo i na njihovo prihvatanje među mladima.
- Kako je dejstvo prezentacije tvrdih predavača popuštalo, počela je da se budi nelagodnost i bes učesnika, u strahu da će njihovi stavovi biti promenjeni, što je konzervativcima neprihvatljivo. Tako su počeli da “uzvraćaju udarac”. Napad, međutim, nije bio usmeren na temu i stavove predavača, već na same predavače kao

ličnosti. Direktan pristup je “bolan” za učesnike, jer predstavlja direktno sučeljavanje sa sopstvenim stavovima. Zaključak je da su oba metoda, i direktni i indirektni imali efekta i najbolje je kombinovati oba pristupa tako što bi se u određenom vremenskom periodu išlo od blažeg ka tvrđem pristupu. Indirektan pristup se više oslanja na dijalog i raspravu o primerima iz dalje prošlosti i drugih zemalja, dok se direktni oslanja na kombinaciju direktnog iznošenja liberalnih stavova i primera iz neposrednog okruženja.

Agenda

Dan I – 15. januar 2018.

- 10.00 – 10.15h **Uvodna reč i upoznavanje**
- 10.15 – 11.45h **Pojam ekstremizma, radikalizacije, fundametalizma; međureligijski dijalog nasuprot klerikalizmu, Srđan Barišić, sociolog**
- 11.45 – 12.00h Kafe pauza
- 12.00 – 13.30h **Radionica, Zlatko Paković, dramaturg**
- 13.30 – 14.30h Ručak
- 14.30 – 17.00h **Nastavak radionice, Zlatko Paković, dramaturg**
- 17.00 – 18.00h **Fokus grupe, Jarmila Bujak Stanko, psihološkinja**

Dan II – 16. januar

- 10.00 – 12.00h **Multikulturalizam nasuprot etničkom nacionalizmu; pitanje identiteta, Pavel Domonji, politikokog**
- 12.00 – 13.30h **Radionica, Zlatko Paković, dramaturg**
- 13.30 – 14.30h Ručak
- 14.30 – 17.00h **Nastavak radionice, Zlatko Paković, dramaturg**
- 17.00 – 18.00h **Fokus grupe, Jarmila Bujak Stanko, psihološkinja**

Dan III – 17. januar

- 10.00 – 12.00h **Poseta instituciji Poverenika za zaštitu
ravnopravnosti**
- 12.00 – 13.30h **Poseta Misiji OEBS u Beogradu**
- 13.30 – 14.30h Ručak
- 14.30 – 17.00h **Radionica**, Zlatko Paković, dramaturg
- 17.00 – 18.00h **Fokus grupe**, Jarmila Bujak Stanko, psihološkinja

Dan IV – 18. januar

- 10.00 – 12.00h **Feminizam nasuprot patrijarhatu; brak, porodica, ra-
đanje**, Jelena Višnjić, politikološkinja
- 12.00 – 13.30h **Radionica**, Zlatko Paković, dramaturg
- 13.30 – 14.30h Ručak
- 14.30 – 17.00h **Nastavak radionice**, Zlatko Paković, dramaturg
- 17.00 – 17.45h **Fokus grupe**, Jarmila Bujak Stanko, psihološkinja
- 17.45 – 18.00h **Evaluacija i završna reč**

Tentativna pitanja za fokus grupe

1. Šta je najjači utisak dana?
2. Šta su naučili, šta im je ostalo nejasno / da se doradi, na čemu bi voleli više da rade?
3. Šta im se najviše svidelo / sa čim se najviše slažu?
4. Šta im se najmanje svidelo / sa čime se najmanje slažu ili neće moći da se slože?
5. Da li / šta i kako se promenilo kod njih posle današnjeg rada?
6. Da li /kako je rad uticao na njihove stavove?
7. Koji su se stavovi promenili?
8. Zašto?
9. Šta je u toku rada uticalo na promenu stavova?
10. Šta nije uticalo na promenu stavova?
11. Koji stavovi se nisu promenili?
12. Zašto?
13. Kako sad gledaju na stavove vršnjaka o toj temi?
14. Da li /šta bi voleli da urade po tom pitanju?
15. Šta bi im odgovorili da čuju...? (kontranarativ)
16. Koji stavovi se najlakše menjaju?
17. Zašto?
18. Koji stavovi se najteže menjaju?
19. Zašto?

Autroka analize: Jarmila Bujak Stanko

Opservacije i komentari

DAN I – 15. JANUAR 2018.

10.00 – 10.15h **Uvodna reč i upoznavanje**

- Prilikom predstavljanja većina učesnika i učesnica je rekla da je došla da nauči nešto novo.
- Većina je rekla da ih baš ove teme interesuju, da je to nešto što “se spominje”, a nije im jasno šta znači, pa bi zato da nauče više o tome i “da baš razumeju”.
- Mnogo njih želi aktivistički da se bavi ovim temama u svojoj zajednici.
- Deluju motivisano i zainteresovano, mada nemaju baš potpuno jasna očekivanja od seminara niti predznanje o temama.

10.15 – 11.45h **Pojam ekstremizma, radikalizacije, fundametnalizma; međureligijski dijalog nasuprot klerikalizmu,**
Srđan Barišić, sociolog

- Na početku diskutuju o osnovnim pojmovima – ekstremizam, tradicionalizam, konzervativizam, fundamentalizam. Učesnici i učesnice rado učestvuju.
- Očigledno da učesnicima nisu jasne granice između pojmova. Upravo zato su im ovakve diskusije i korisne. Neki kažu da su i sa svojim profesorima razgovarali o društvenim promenama, uticaju medija, stanju u društvu. Utisak je da su ovakve diskusije bile samo sporadične, u malom broju škola i da nisu išle dalje od toga da se tek čuju različita mišljenja.
- *Bar polovina učesnika i učesnica ne misli da je ekstremizam nužno loš, To su stavovi koji odstupaju od većinskih, smatraju da svako ima prava na svoje mišljenje pa i ekstremisti, a tek potom treba videti da li su ti stavovi negativni i loši.*

- Zatim se diskusija nastavila, pa su i inovacije posmatrali kao ekstremizam. Predavač Srđan Barišić naglašava da inovacija nije ekstremizam.
- *Učesnici i učesnice prepoznaju i pominju uticaj medija na određivanje “granice normalnosti” u društvu i formiranje stavova.*
- *Učesnici i učesnice rado i slobodno diskutuju. Dobro su prihvatili predavača, interesuje ih tema i odgovara im način rada. Opšti utisak je da je grupa živa i aktivna.*
- *Bolje reaguju na diskusije i aktivnosti nego na predavanje i izlaganje.*
- *Predavanja nisu svima interesantna, samo nekoliko njih hvata beleške, još nekoliko sluša, a polovina učesnika i učesnica prati s nedovoljnom pažnjom.*
- *Ne učestvuju svi u plenarnim diskusijama, neki pričaju mnogo, neki malo, a neki ništa; ipak diskusije svi slušaju, još više njih bi učestvovalo, ali im treba podstrek. To je sasvim očekivano i prihvatljivo za početak seminara da su učesnici i učesnice stidljiviji i da se teže javljaju.*
- *Kod učesnika i učesnica primećuje se promišljanje, razjašnjavanje, usvajanje informacija, ali je još prerano za promene stavova.*
- *Učesnici i učesnice lakše pričaju o starim primerima, istorijskim, stranim iskustvima (Nemačka), nego o tome što se događa kod nas. Niko nije spontano naveo primere kod nas.*
- Predavač Srđan Barišić otvara temu kanalisanja frustracije koja služi kao generator ekstremizma-rezervoar/izvor/motivator: “Frustracija uvek postoji, ali ko je kanališe? To je pitanje”.
- Naši reality programi su navedeni kao primer “kanalisanja frustracije i manipulacije narodom”. To je rekla učesica iz Beograda. Navela primer kako njena mama non-stop gleda reality programe.
- Imali su i debatu u jednoj školi o realitijima.

- Svi učenici i učenice su protiv realitija i vide ih kao manipulaciju vlasti i kao propagandu, kao nešto štetno.
- Svi su se uključili u diskusiju o realitijima. *Očigledno da je tema svima dovoljno bliska da mogu otvoreno da govore o njoj.*
- Učesnici i učesnice smatraju i da “histerisanje navijača pred tv-om” ima istu svrhu.
- “Sve što se sada pušta na tv-u je manipulacija”, kaže mladić iz Novog Pazara.
- U grupi su se podelila mišljenja o tome da li je *reality* program propaganda ili je ugađanje gledaocima ili kombinacija to dvoje.
- Diskutovalo se i o pitanju zašto se najkvalitetniji ljudi povlače i izoluju od okoline, ako je okolina negativna. Očigledno je da je ova teme bliska i važna svima i da se prepoznaju u takvoj slici.
- “Još je gore ako se neko iz straha pridruži većini”, kaže učesnik iz Beograda.
- Učesnici ističu da su mladi pasivni do te mere da su i neinformisani, ne rade na sebi, očekuju podršku “od svih i svakog” i to je nekima opravdanje da budu pasivni.
- *Na kraju predavanja su svi učesnici i učesnice bili spremni da učestvuju i videlo se da svi žele da diskutuju.*
- *U više navrata su učesnici posle ovog predavanja spominjali da im nove informacije, upoznavanje i razjašnjavanje ključnih pojmova znače i da je to ono što su tražili. Ukupna slika efekata seminara na njih ipak pokazuje da samo izlaganje informacijama nema neki primetan i stabilan efekat na njihove stavove, tj. nema dovoljno snage u odnosu na uticaj konzervativne i desničarske indoktrinacije kojoj su izloženi. Naravno, ovaj prvi korak je neophodan početak u radu na razvoju liberalnijih stavova.*

12.00 – 13.30h **Radionica**, Zlatko Paković, dramaturg

14.30 – 17.00h **Nastavak radionice**,
Zlatko Paković, dramaturg

- Svi učesnici i učesnice su se lično predstavili na početku: ko su, čime se bave i šta im je hobi. To im se svidelo.
- Zatim je usledila plenarna diskusija o tome šta su ljudska prava i traženi su primeri ugrožavanja prava.
- *Svi učesnici i učesnice učestvuju i svi budno prate. Ova tema im je važna i interesantna.*
- Zatim se prešlo na izlistavanje ljudskih prava, navodili su tačno šta su ljudska prava, svi su želeli da nešto kažu.
- Otvara se pitanje ljubomore i ljubavi.
- Time se najpre na početku radionice pojavilo pitanje rodne ravnopravnosti, pa je bilo raznih diskriminatornih izjava:
 - “Čovek i žena”.

- Ljubomora i posedovanje su normalne pojave, pogotovo ako je ljubomoran “čovjek”, a posedovana “žena”. Na razne načine, više učesnika i učesnica je reklo da su ovo očekivane pojave, normalne, tako jeste i treba da bude. Niko nije izrazio drugačije mišljenje.
- Predsednik države je “čovjek”.
- “Da je uzme za ženu”.
- “Da ona uzme njegovo prezime” (niko nije spominjao da bi mogla postojati i neka druga opcija kod prezimena).
- “Čovjek je glava porodice”.
- Povodom abortusa se stalno raspravljalo o posledicama silovanja kao eventualno, jednim prihvatljivom opravdanju za abortus, a to je i naglašavano “ako baš ne može majka da se nosi sa tim”. Samo jedan mladić je rekao da bi pravo žene na lični izbor i sloboda ovog izbora trebalo da bude argument broj 1. Nije bilo reakcije na ovu izjavu.
- Mentor ih i dalje podstiče na promišljanje i preispitivanje i direktno – instrukcijama i indirektno – usmeravanjem diskusije. Deluje da učesnici i učesnice nemaju iskustva dijaloga, pa je bilo potrebno da mentor vodi diskusiju.
- Dogovoreno je da se tokom naredna četiri dana obrađuju u popodnevnom delu teme: rođenje, smrt, ljubav i rad. Svaki dan će se obrađivati po jedna tema.
- Mentor ih navodi da razmišljaju o tome da li pored jasnog i očiglednog kršenja prava i nasilja, postoji i sistemsko društveno kršenje nečijih prava, ili skriveno kršenje u porodici, vezi, braku, među drugarima, možda i iz dobre namere, prikriveno nasilje, stvari koje obično ne nazivamo nasiljem...
- Naglašava im da je suština da otkrivamo i takve stvari, a ne samo da poznavanje ljudskih prava ostane površinsko i formalno.
- Mentor dalje vodi diskusiju ka otkrivanju skrivenih oblika nasilja i naglašava da, ako ih prihvatimo kao uzor i mi podstičemo i

nastavljamo nasilje, makar i nesvesno. Ovo je jako važna instrukcija za učesnike i učesnice, jer se već pokazuje da im nedostaje osvešćenost i preispitivanje porekla stavova i ubeđenja. Stavovi i predrasude se prihvataju i usvajaju nekritički, po modelu, bez slobodnog mišljenja i bez preispitivanja i promišljanja. Upravo, ovakve intervencije kakva je bila mentorova, otvaraju vrata ka preispitivanju i ove grupe stavova.

- U ovom delu diskusije smo čuli čitav niz stavova i mišljenja:
 - Jedan učesnik navodi da ne veruje u teoriju evolucije, jer je na internetu našao više dokaza “da nije tačna, nego da jeste”.
 - Jedan učesnik navodi da im je nastavnica biologije iz Novog Pazara pričala da ne veruje u Darvina i “da je to apsolutna glupost, jer je bog stvorio čoveka”. Ovo je ostavilo jak utisak na njih, pogotovo jer je to rekla baš nastavnica biologije.
 - Jedan učesnik navodi da im je teolog koji drži veronauku rekao u jednom razredu da “samo idioti ne veruju u Darvina, jer je to dokazana stvar”. U isto vreme ovaj momak je rekao da ide na veronauku, jer je građansko vaspitanje “najgluplja stvar koja je ikad izmišljena”. Grupa se sa ovim stavom o građanskom vaspitanju složila.
 - Jedna učesnica smatra da “nikad ne možemo znati šta je tačno bilo, pa ne bi ni trebalo da se bavimo toliko time”.
- *Gotovo uopšte nije bilo sučeljavanja mišljenja i stavova u ovom delu diskusije. Kada neko od učesnika iznese stav ostali ili ćute ili poneko dodaje nešto slično. Zabrinjava što se ovo desi kad neko iznese antiliberalne, desničarske stavove ili ekstremne stavove i mišljenja. Jedino je mentor Paković davao suprotne izjave ili pitanjima navodio učesnike i učesnice na razmišljanje. Ovo takođe pokazuje da nemaju izgrađenu kulturu dijaloga, promišljanja i preispitivanja. Pre deluje kao da im je strategija da svako ima svoje mišljenje i ne treba previše kopati po tome jer može da bude i opasno.*

- *Još važnije: opažanja o ovom delu diskusije je gubljenje granica između vere i nauke. Učesnici i učesnice kao da ne razumeju koja je uloga nauke i šta znači naučno dokazano. Njihove dileme se kreću u kategorijama verujem–ne verujem, i kad je u pitanju nauka (npr. evolucija), a ne vera. Ne razlikuju domene delovanja i uloge vere i nauke i šta je čiji zadatak. Najteža posledica je, da se znanje i verovanje izjednačavaju i imaju istu težinu. Za njih, i naučni dokazi i mišljenje laika imaju istovetnu težinu, pa onda ni ne čudi što kao opravdane prihvataju i ekstremne stavove o abortusu i evoluciji npr. Takođe, ovo ih sprečava da preispituju, promišljaju i samostalno grade svoje stavove, pa bi na tome prvenstveno trebalo raditi. Mnogobrojne mentoreve intervencije su bile usmere upravo u pravcu podsticanja kritičkog razmišljanja.*
- *Jasno je da ovo zamagljivanje granica racionalnog dolazi iz desničarske indoktrinacije kao deo sprečavanja kritičkog mišljenja, pa tako jedna učesnica kaže da je: “zadatak sveštenika da prenese znanja o Bogu ljudima”.*
- Učesnici i učesnice o religioznosti govore kao da su svi vernici i da treba/moraju da budu:
 - “kao i svi, i ja imam veru...”
 - “ja, naravno, verujem u boga...”
 - “veoma je bitno verovati...”
- O ateizmu govore kao o retkoj, i negativnoj pojavi: Npr. “...poznajem jednu ateistkinju”, kao da je jedina na svetu.
- Takođe, implicitno stalno provejava i stav da je bilo koji vernik bolji od ateiste. Kao da pravi vernici ne mogu da budu loši ljudi, a poneki ateista može da bude dobar čovek. Samo jedna učesnica je rekla da “pravi vernik poštuje ateistu jednako kao i pripadnika druge vere”.
- *Jasno je da je religioznost u kulturi mladih toliko snažno normirana kao jedini pozitivan izbor. Na taj način se i pritiskaju mladi da se priklone nekoj verskoj zajednici kako bi postigli neku vrednost, a mladima se daje lažan izbor samo između (trenutno*

dominantih) religija, dok se ateizam predstavlja kao nepoželjan. (Zbog toga smo tek poslednji dan čuli da u grupi ima nekoliko ateista, dok se tokom prethodna tri dana samo jedan učesnik izjasnio tako, dok su ostali ćutali).

- Vezano za religiju, mentor je usmerio diskusiju na sveštenike kao profesiju. Za učesnike, sveštenik nije obična profesija, dok samo neki misle (uz Pakovićovo navođenje na dublju diskusiju i postavljanje pitanja) da je obična profesija tj. nije iznad ostalih zanimanja. I ovo pokazuje kakav uticaj verska institucija ostvaruje kod mladih, pokušavajući da izgradi autoritet koji bi se bez preispitivanja slušao.
- U ovom delu diskusije, mentor ih je vodio i kroz promišljanje i preispitivanje narativa Srpske pravoslavne crkve (SPC). Kroz diskusiju učesnici i učesnice došli su do zaključaka da je SPC pre svega nacionalna, a tek posle, možda, verska organizacija; da SPC traži zabranu abortusa da bi se povećao natalitet među Srbima, dok, s druge strane, ne zagovara prave mere povećanja nataliteta (poboljšanje ekonomske situacije, radna prava trudnica i porodilja); da su nacionalizam i nacionalistički stavovi SPC u pozadini stavova o abortusu i drugih isključivih stavova. Učesnici i učesnice se nisu protivili ovakvim zaključcima, neke su i sami tokom logički dobro vođene i argumentovane diskusije do njih došli. Vidi se da im je ovo bio potpuno nepoznat teren – preispitivanje motiva i pravih namera Crkve. Upravo zbog velikog uticaja verskih zajednica, bilo bi važno da se i dalje radi na razvijanju kritičkog promišljanja kod mladih u ovoj oblasti.
- *Svi učesnici i učesnice deluju prilično ukopani u svoje stavove. Niko nije rekao da je promenio stav. Niko nije delovao kao da rado preispituje svoje stavove i mišljenja i da je to navikao da radi. Oni učesnici i učesnice sa ekstremnijim stavovima čak deluju inokulirani tj. pripremljeni da brane usvojene stavove bez prave argumentacije i promišljanja, već defanzivno.*

17.00 – 18.00h **Fokus grupe,**
Jarmila Bujak Stanko, psihološkinja

Najjači utisci dana učesnika i učesnica

- Svi imamao različita mišljenja o pojedinim pitanjima, mišljenja nam se sukobljavaju i različiti smo sami po sebi.
- Najjači utisci dana su predavanje režisera i dramaturga Zlatka Pakovića, i ručak. Oba u pozitivnom smislu.
- I ja se slažem za obe stvari. Mentor je stvarno izvanredan. Idealno.
- Nisam očekivao da će baš ovoliko ljudi da se uključi u razgovor. Sviđa mi se što su svi pričljivi. Iako je prvi dan, sa većinom mogu bez problema da komuniciram. Interesantne su bili koalči – male princes krofne.
- Najviše mi se sviđa atmosfera ovde zato što su svi ljudi pričljivi i sve što su kolege navele ovde.

- Bolje nego što sam očekivao, zanimljiva je bila priča, zanimljivo čuti druga mišljenja, pogotovo kad ljudi žele da se uključe. Voleo bih da smo se i više bavili pozorištem.
- Lepo je bilo zato što su nam predavači ukazali na neke probleme i podstakli nas na razmišljanje i lepo je bilo druženje u pauzama, kada smo takođe čuli razmišljanja drugih učesnika. I ja sam podelila svoje mišljenje sa drugima.
- Posebno mi se svidelo prvo predavanje o ekstremizmu. I sviđa mi se to što su svi bili aktivni za razliku od mene. I ručak je dobar.
- Bila sam na dosta sličnih radionica i uglavnom sam tamo sretala ljude sa kojima mi se većina mišljenja poklapa, ali nisu bile ovako ozbiljne teme. Izenadila sam se u pozitivnom smislu koliko različitih mišljenja ima, a retkost je doći do suprotstavljanja mišljenja bez podignutog tona. To se dešava u školi, tako da, ako dođe do sukoba mišljenja sve se prebaci na svađu, a ovde ne. Svi ljudi su definitivno prijatni i vidim razlog zašto su se prijavili. Zato što se pronalaze u tako nečemu.
- Svideo mi se način razgovora sa predavačima zato što su se ophodili prema nama kao prema ozbiljnim ljudima, a ne kao prema učenicima, ali najjači utisak je ostavila završnica rada kad je došlo do velikog žara.
- Najjači utisak na mene je ostavila radionica sa Zlatkom Pakovićem. Svi smo mogli da iznesemo stavove, a nije dolazilo do sukoba i mogli smo da idemo u širinu koliko smo god hteli, nije nas niko ograničavao. A, i neke tabu teme smo bukvalno načeli.
- Diskusija je ostavila najjači utisak. Ja nisam pričao, ali sutra ću.
- O temi abortusa, uticaja religije, nisam nikad ranije razmišljala. Bilo je dobro da čujemo druga mišljenja i druge stavove, da razmišljamo izvan kutije. Drugi je način rada u odnosu na sve prethodne seminare i školu.
- Pokrenula sam u svojoj glavi neka razmišljanja kojima se inače nikad ne bavim. Pogotovo religijskim pitanjem. Shvatila sam neke

stvari i prihvatila neka drugačija mišljenja potpuno različita od mog i baš mi je drago da postoje ljudi koji zapravo razmišljaju o tome.

- Sve je super samo sam se bio malo zbunio.
- Sve je bilo jako dobro i vrlo dobro organizovano sa ljudima koji ne nameću svoje mišljenje, već pokušavaju da izvuku iz nas to razmišljanje, da donosimo svoje zaključke i čujemo drugačija mišljenja. Ja koja ne razmišljam o religijskim temama imam sada priliku da razgovaram sa osobama koje su druge veroispovesti, to mi je super zato što nisam nikad dolazila u kontakt sa takvim razmišljanje, iako mi je majka bila u kontaktu sa njima jer je studirala arapski. Jako mi je drago da znam i neke stvari i o Kuranu i islamskoj veroispovesti. Znam da se dosta stvari poklapa sa drugim religijama. Različita mišljenja teraju me na razmišljanje.

Da li se promenilo mišljenje, utisak, gledanje, stavovi?

- Stekla sam novo iskustvo i drago mi je što sam čula drugačija mišljenja. Čula sam nešto novo i naučila na prvom predavanju, povodom fundamentalizma. Na drugom sam još više ukorenila svoj stav. Naravno, prihvatam druge stavove i ne osuđujem ih i drago mi je što sam čula da postoji nekakvo drugačije razmišljanje, ali sam samo moj stav još više upečatila.
- Nisu mi se baš promenili stavovi, ali drago mi je što sam čula stavove drugih kolega.
- Na prvom predavanju naučio sam te pojmove, proširio ih, pošto sam znao samo površinski. A na drugom predavanju većinom sam čuo što sam i znao, ali volim te rasprave tako da nije bilo dosadno, jedino što mi je pala koncentracija na kraju.
- Mišljenje mi se nije promenilo, jer dosta teško menjam mišljenje, ali dosta novih pojmova sam čuo i ono što sam pre znao sad sam baš shvatio značenje pojma. Danas sam tek naučio pravo značenje, ekstremizam, fundamentalizam...

- Nisam ni ja promenila mišljenje, jer su moja mišljenja prilično čvrsta, ali sam saznala da postoje neke stvari o kojima nemam mišljenje i ne razmišljam o tome, tako da tek treba da izgradim mišljenje.

Da li bi bilo bolje da je nešto danas bilo drugačije?

- Ja bih voleo da smo o tome više kroz neke radionice i igre, a ne samo da razgovaramo.
- Zamišljala sam da ćemo imati više radionica, da imamo neki igricu u sklopu učenja. Možda mi je to nedostajalo.
- Na prvo predavanje stvano nemam zamerku, ali na ovu radionicu, ako može pauza na svakih 45 minuta do sat vremena, makar 5-10 minuta, samo malo da izađemo na svež vazduh i onda da se vratimo, jer navikli smo na školske časove, pa nam sve preko toga dođe smaranje.
- Pada koncentracija svima bez pauze.
- Prvo predavanje je bilo odlično, a kod drugog bi bilo bolje da smo se više dotakli te teme pozorišta i glume. I pored toga je bilo stvarno odlično.
- Sve je bilo OK, mislim da je bilo danas bez igara, jer je prvi dan. Pretpostovljam da će sutra biti malo više akcije, aktivnosti i igara, a ne samo pričanje tri sata.
- Razgovor s mentorom/dramatrugom je trajao dugo. I ja isto sugerišem da bi trebalo da imamo pauzu na sat vremena, jer nas smori ili uspava. I rekli smo mnogo informacija i potrebno je malo vremena da se sve to pređe, pa bi nam posebno zato trebale te pauze.

Da li je nešto ostalo nedorečeno?

- Ja bih uvek imala nešto da pričam.
- Mislim da je trebalo malo više da formulišemo zaključke ili da ih zabeležimo.

- Bilo bi bolje da smo se danas bavili samo jednom temom/problemom, možda rađanjem, pa da smo izvukli možda neke teze. Možda bi nam bilo jasnije. Mi znamo o čemu smo pričali, ali da imamo konkretno formiranu celinu – nemamo. To sve zavisi od individue i od svačijeg shvatanja.
- Trebali smo da smo izdělili četiri teme na četiri dana. Sve smo danas spomenuli

PREPORUKA – Mladima treba struktura, potrebni su im inputi, informacije, kao i veštine kritičkog mišljenja, tako da bi snažniji zaključci doprineli većem uticaju na stavove. To ne znači serviranje gotovih odgovora, već treba ići u pravcu razvijanja veštine logičkog razmišljanja, analiziranja i zaključivanja, ali sa više inputa i sa vođenjem procesa formulisanja zaključaka do kraja. Učesnicima i učesnicama su teme i diskusije bile interesantne i na kraju dana još uvek imaju utisak da nije sve rečeno i prodiskutovano, pa je uočljivo da bi želeli nastavak. Takođe, oni i sami traže više gotovih odgovora, artikuliranih stavova i prenetih informacija. Otvorene teme bez čvrstih i definitivnih zaključaka po njihovom mišljanju nisu završene.

Šta bi koristilo?

- Da se fokusira na jednu temu.
- Da se zabeleži.
- Da se formuliše do kraja.
- Da se izvuku zaključci.

Kako se stavovi menjaju?

- Uh!
- Ne bi mogli da se promene.
- Mi smo formirane ličnosti.
- Ja se ne slažem s tim, jer mislim da se osoba stalno razvija i menja i treba da se preispituje.

- To je taj rast individue. Ja nemam problem sa tim i ukoliko smatram da treba da promenim stav ja i uradim.
- Ja sma otvorena da se moj stav promeni i bilo bi mi drago kako rastem da se i moj stav promeni i mnogo mi je žao kad vidim nekog konzervativca, kad vidim da ne želi da se otvori prema nekim novim idejama da ne želi ništa novo da sazna. Ja sam otvorena ka novim saznanjima, ali što se tiče tih nekih konkretnih problema o kojima smo pričali imam taj neki stav koji mi je formiran i koji sam samo još više utvrdila posle diskusije.
- Ja pravim razliku između mišljenja i stave, jer smatram da mi mišljenja možemo da menjamo u nedogled i tek na kraju kad sva ta mišljenja sakupimo, tek onda gradimo stav. Kada ga sagradimo on se teško menja. U školi smo imali debate na teme eutanazija, *reality show* i legalizacija marihuane, pitanja samoodbrane – da li da svaka kuća ima oružje, a na početku je bilo i o školskim uniformama.
- Kod nas je redovna debata na časovima biologije i srpskog . Te profesorke nam baš pomažu da izgradimo svoje stavove. I mi smo hteli da osnujemo debatni klub.
- Mi u Novom Pazaru, u našoj školi imamo debatni klub koji ima dvadesetak učenika i učenica i tu smo imali slične teme: da li nositi školske uniforme, abortus i.... Ali imamo i na časovima engleskog i srpskog nekad debate. Tako smo imali debatu o Ani Karenjini, da li je ona grešnica ili nesrećna žena.

Nije baš sigurno da li je sve što se zove debata u školama stvrno debata. Neke stvari deluju da su samo obična diskusija na času.

Verovatno je dobro vođena i jedna od retkih prilika za mlade da pričaju o važnim temama, pa im ostane u sećanju.

Šta biste odgovorili svojim vršnjacima da se pojavi neki od stavova o kojima smo mi danas ovde slušali, sad posle ovog celog dana promišljanja. Npr. da li abortus potpuno zabraniti?

- Ja bih mu rekla i argument za i argument protiv. Rekla bih svoje mišljenje i mišljenje koje sam čula ovde da je protiv. Pa posle bih rekla da izaberu svoje mišljenje. Ali, što se tiče naših vršnjaka ta tema se nešto ne otvara. Uglavnom se podstiče rađanje.
- Ja sa religijske strane nisam za to, ali opet, kad izuzememo religiju tu ima razloga zbog čega to treba da se uradi. Uradila bih to isto. Iznela bih obe strane priče na sto. Treba svako da izabere svoje mišljenje. Ne treba nešto posebno uticati.
- Ja neću i ne mogu da nametnem svoje mišljenje, jer to nije dobro. Ako predstavim činjenice i jedne i druge strane i da to potkrepim argumentima i činjenicama i onda mogu toj osobi da dam slobodu da odluči šta hoće. Možda neke stvari on nije znao pa će mu to promeniti mišljenje. Ili je znao, pa će mu potkrepiti mišljenje koje je već imao. Ako bi mi neko tako nešto rekao ja bih rekla ja se ne slažem i predstavila mu činjenice i druga mišljenja i svoje mišljenje, pa neka odluči. Morate da budete veoma informisani. Ne možete da kažete samo to je tako ili nije tako.
- Svi slično mislimo. Svi se slažemo da treba da damo slobodu drugima da odluče.

Šta biste rekli da vam neko kaže "ne verujem u teoriju evolucije"?

- Pa, ne veruj. Tvoja stvar. Šta da ti radim?!
- Opet lični izbor svakog od nas. Isto bih uradila kao i za abortus, izneala različita mišljenja.

- Krenula bih u priču zašto, kako, činjenice, argumeni, ako vidim možda neku nadu da mu promenim mišljenje. Ako ne – njegovo mišljenje, poštujem ga.
- Pitala bih ga u šta onda veruje. Zanima me njegovo mišljenje iako možda nije ispravno.

A šta biste rekli da čujete da se pojavila inicijativa da se zabrani teorija evolucije u školama i da je to veoma realna mogućnost da se zakonski zabrani da se priča o evoluciji u školama?

- Ja lično mislim da je to glupo. Da treba sa naučne tačke gledišta da se posmatra i ne treba da se ukloni iz plana rada.
- Mislim da ne treba da se zabrani, ali da treba da se ipak nađe neki sklad, jer ja sam imala situaciju da imam biologiju pa veronauku i onda mi priča prvo Darvina, a posle o drugoj teoriji. I onda imam dva predavača koja mi pričaju potpuno suprotno i šta dete od 7 godina onda da radi?!
- I neke gluplje i nepotrebne stvari nam predaju, pa što nam onda ne bi predavali Darvina kad nas uče i druge stvari koje veze sa životom nemaju. Barem je ovo naučno potkrepljeno.
- To ima naučne činjenice. Ne moraš da podžavaš. Ne moraš da veruješ, ali to je već godinama naučno potkrepljeno. Stvarno nepotrebne gluposti učimo u školi.
- Smatram da religija i nauka ne treba da se mešaju. To su dve različite stvari..
- To je pogrešno, jer u istoriji nam ponekad pričaju stvari koje nisu istinite ili nisu potkrepljene nego oni teoretišu da je to bilo tako. Ili ima više izvora pa daju sve izvore. Ili ima i ideologije u istoriji pa i to daju. I u hemiji imaju razne teorije kakav je atom, pa što bi je onda potpuno eliminisali Darwinovu teoriju koja ima nekih

naučnih dokaza i potkrepljena je makar polovično. To bi bila cenzura učenja. Ne možete vi nama da zabranite da učimo.

- Istoriju često pišu pobednici. Jednu priču priča jedna zamlja, a drugu druga.
- Tako i danas mi nikad ne znamo šta je tačno bilo npr. u ratu između Turske i Srbije. Kad takve gluposti učimo koje ni ne znamo da li su istina, što bi onda zabranili Darvinovu teoriju.
- Ja prva ne verujem u Darvinovu teoriju, ali mislim da treba da znamo obe strane priče. Jer ako znamo samo jednu stranu priče onda ćemo mi u tu jednu stranu da verujemo. Ako čujemo više strana onda možemo da zauzimamo neko naše mišljenje.
- Upoređivali smo šta Italijani misle o nama i uče. Mi koliko mislimo i učimo o njima, a oni o nama bukvalno ni jedno slovo da pomeni. Oni nas ne vide.
- Ali Italija ne može da se poredi sa nama, jer je dala toliki doprinos čovečanstvu, a mi...eto kao što mi ne vidimo, recimo, Somaliju.
- Da ne treba o Darvinu da se uči ne bi ni uvodili to u nastavni program, tako da treba da ostane.
- Kad pogledamo šta rade sa našim školstvom ne bi me ni čudilo. Non-stop nešto menjaju, a nikakao da se fokusiraju na suštinu, na nešto što je zaista potrebno.

Ako treba nešto da se menja, kako onda da se menja?

Da se društvo unapređuje da pomazemo ljudima

da i oni rade na sebi, da se razvijaju i rastu?

- Možda u nekim manjim organizacijama sa našim vršnjacima da se bavimo time
- Putem đачkog parlamenta u školama, na taj način.

DAN II – 16. JANUAR 2018.

10.00 – 12.00h **Multikulturalizam nasuprot etničkom nacionalizmu; pitanje identiteta, Pavel Domonji, politikokog**

Koncept predavanja, Pavel Domonji: U poslednje vreme se pojačava retorika o ugroženosti ćirilice. Strategijom kulture se, na primer, predviđaju privilegije za ćirilicu. U javnosti ćirilica se sve više apostrofira kao srpsko – iako je reč o grčkom pismu, a latinica kao hrvatsko pismo. Dragoceno preimućstvo da Srbi imaju dva pisma sve se više tretira kao hendikep.

Šta je uloga države, kada je o ćirilici reč? Uloga države je da preko prosvetnog sistema nauči učenike da koriste oba pisma, a kojim će se pismo oni koristiti, to je njihova stvar.

Uloga države je i to da građanima odgovori na pismu na kome su joj se oni obratili. I to je sve što se očekuje od držve. Sve preko toga je agresija na pojedinca i atak na njegova prava i slobode.

Pitanje pisma služi za promociju primitivnog srpskog nacionalizma, koji se sa geografije povlači na teren kulture. Od kulture se očekuje da bude demarkaciona linija koja odvaja primitivna balkanska plemena.

- Prve reakcije na temu dana su:
 - Učesnici i učesnice iz Novog Pazara vezuju veru i naciju, insistiraju na “poštovanju i čuvanju svoje nacije i vere i poštovanju [ali ne i čuvanju! prim. aut.] tuđeg”
 - Smatra se da će žena preuzeti veru muža, a deca veru i naciju oca.
 - Neki smatraju da dete iz mešovitog braka treba da bira identitet kada odraste o “Patriota nacionalista bi trebalo da poštuje tuđe, a da voli i čuva svoje”.
 - “Pojmovi su se promenili i sada nacionalizam znači loše. Ispravno bi bilo *čovjek* koji je svestan svoje tradicije i čuva svoju naciju, a poštuje tuđe”.
 - Niko nije čuo za ustavni patriotizam.
 - Diskusija pokazuje da učesnici i učesnice ako su i imali prilike da razmišljaju, uče i diskutuju o ovim temama, izvori su bili samo konzervativni. Nema savremenijih i liberalnijih shvatanja osnovnih pojmova.
- Učesnici i učesnice ne idu na građansko vaspitanje, već svi koji su se izjasnili (gotovo cela grupa) idu na veronauku. Procena je da stavovi o identitetu upravo odatle i dolaze. Zabrinjava i to
- što niko od učesnika i učesnica ne prepoznaje vrednost građanskog vaspitanja, već i dalje uporno tvrde da je predmet besmislen, nepotreban i potpuno loše koncipiran do te mere da je bezvredan.
- Svi učesnici i učesnice kažu i da se većina ili gotovo svi njihovi profesori “ograđuju od svake politike i priče o tome”. Samo retki hoće da diskutuju slobodno sa đacima. To ukazuje na to da škole nemaju više nikakvu vaspitnu ulogu u ovim oblastima i da mladi nemaju mogućnost da od važnih autoriteta kao što su nastavnici

čaju nešto informativno o ovim pitanjima. Zato je važno da im se obezbedi mogućnost da negde imaju adekvatan prostor da diskutuju i uče o ovim temama.

- Pavel Domonji pokreće temu identiteta. Praktično su svi učesnici i učesnice diskusiju o identitetu shvatili kao razgovor o veri i naciji.
- Predavač prvi napominje više identiteta i njihove različite važnosti.
 - Očigledno je da je svima identitet sveden na naciju/veru. To je ono što oni osećaju da jesu. Priča o višestrukim identitetima im je bila nova i nezanimljiva. Deluje da su ukopani u već formirane nacionalne/verske identitete i da su ovi stavovi učvršćeni verovanjima da to i treba da budu okosnice identiteta. Ovakvo shvatanje identiteta, zahteva od onih koji su ga usvojili, makar implicitno, da im to bude jedini identitet jer bi ga ostali identiteti ugrozili.
 - Neki misle da je nacionalni identitet ugrožen, pogotovo pod uticajem Evropske unije.
 - Neki prepoznaju da se previše insistira na razlikama identiteta, a ne na zajedničkim tačkama.
 - Prihvataju od Pavla Domonjija da bi mogao da se formira zajednički EU identitet koji ne bi ugrozio nacionalne identitete.
- Domonji otvara temu multikulturalizam i interkulturalizam
 - Jedna učesnica kaže za prava manjina: “Ne možete vi da tražite u tuđoj državi da vam daju da negujete svoj jezik i sva druga kolektivna prava”.
 - Domonji navodi: “Kad je predsednik Vučić uneo badnjak u skupštinu prekršio je Ustav”.
 - Samo manjina se slaže s ovim, neki čak i protestuju, ali bez argumenata.
 - Većina smatra da se favorizuje latinica i da ćirilicu treba štititi, a Pavel Domonji kaže da se ćirilica već agresivno nameće. Učesnici ne odustaju od toga da je ćirilica ugrožena, a svaku borbu za prava latinice proglašavaju za napad na ćirilicu. Utisak

je da učesnici ostrašćeni po ovom pitanju i da je narativ preuzet iz medija iz narativa o položaju žrtve i stradanju ćirilice. Svi imaju veoma tanku argumentaciju na ovu temu, pokazuju da ne poznaju činjenice.

- Šta misle o ideji da se formiraju plaže za muslimanske žene u Italiji?
 - Muslimanka može da se kupa na običnoj plaži ako obuče “kostim koji joj priliči”.
 - Postoji kostim za žene koje nose hidžab.
 - Islamski narod je podeljen oko toga da li žena na plaži za žene može da obuče običan kupaći kostim, ako je plaža ograđena i ako ne postoji opasnost da je neko vidi, a neki misle da sme da se skine samo pred užom porodicom
 - Većini ne bi smetalo ako njima tako odgovara... ne udubljuju se baš u problematiku.
 - Jedna učesnica je rekla da to deluje kao provokacija.
 - Generalno su svi protiv diskriminacije pokrivenih žena i “ako one hoće, treba da se kupaju kako hoće”.

Ova diskusija je trajala dugo i učesnici i učesnice su se veoma zainteresovali.

12.00 – 13.30h **Radionica**, Zlatko Paković, dramaturg

14.30 – 17.00h **Nastavak radionice**,
Zlatko Paković, dramaturg

- Učesnici i učesnice predlažu da tema danas bude *ljubav*.
- Učesnici i učesnice su dobili zadataka da kažu kako zamišljaju svoj idealni život od rođenja do određenih godina starosti ili do smrti. Učenici treba da pričaju kao da se to stvarno desilo i da , svoj idealan život pričaju u prvom licu.

Primetno je da svi zamišljaju ili da su već rođeni u inostranstvu ili da su otišli tamo najkasnije tokom školovanja. Samo jedan učesnik sanja da se vratio u Srbiju da bude političar i da pridruži zemlju Evropskoj uniji, a jedna učesnica mašta da se vratila u Srbiju kad je već bila u penziji.

- Mentor/dramturg Zlatko Paković ih pita šta su primetili da se ponavlja? Iz diskusije proizilaze sledeći zaključci:

- Svi su nezadovoljni državom u kojoj žive, što se vidi iz toga što su rođeni ili otišli u inostranstvo.
- Gotovo svi bi da završe školovanje u inostranstvu “jer ovde obrazovni sistem ne valja”.
- Svi su birali visoko profitna zanimanja jer im ovde nedostaje novac.
- Ponavljao se i mišljenje da će pomagati ljudima kad se proslave i obogate .
- Svi su bogati, ili od rođenja jer su im roditelji bogati ili su se sami obogatili, jer je novac jako važan.
- Većinom su bili zaposleni na dobro plaćenim poslovima.
- Većinom ostaju u višoj srednjoj klasi, a nekoliko njih prelazi u klasu veoma bogatih.
- Drugi zadatak koji postavlja mentor: Treba da zamisle situaciju u kojoj je neko veoma taletnovan za neki posao, ali se pojavljuju prepreke da realizuje ciljeve. Učesnici treba da kažu šta su te prepreke..
 - Mladić koji je, pričajući svoju idealnu životnu priču izjavio “ne daj bože da sam gej”, sada dobija novi zadatak “da ponovo ispriča svoj idealni život ali da ubaci novi podataka da je homoseksualac”. Mladić je izjavio da je priča ostavila veoma dubok utisak na njega i da je pod tim utiskom bio do kraja dana.
 - Učesnica iz Novog Pazara, koja je u više navrata izrazila srpske nacionalističke stavove dobila je zadatak da priča svoju idealnu priču u kojoj se srećno zaljubljuje u muslimana Safeta i treba da ga upozna s roditeljima i da im saopšti da je musliman.
 - Druga učesnica, koja je u više navrata izrazila takođe srpske nacionalističke stavove dobila je zadatak da priča šta bi bilo da joj je mama Romkinja, a tata musliman
 - Musliman je dobio zadatak da priča šta bi bilo da je promenio veru u hrišćanstvo i šta bi se tada dešavalo.

Ova vežba tera učesnike i učesnice da se stave u ulogu onih koje oni sami diskriminišu, da pokažu empatiju sa njima. Sve su uloge bile vrlo

pažljivo odabrane na osnovu predrasuda koje su i nesvesno pokazali i to je ostavilo jak utisak na učesnike i učesnice. Za one koji imaju čvršće predrasude, videlo se da se muče da se užive u datu ulogu, kao i da je vežba imala manji uticaj na njih.

- Učesnici i učesnice odgovaraju na pitanje: šta je ljubav?
 - Ljubav je kad se gubiš i nisi svoj.
 - Ljubav je kad postavljam nečije potrebe ispred svojih.
 - Stanje koje dovodi do sreće, a zbog koga može da se uradi svašta i dobro i loše. o Osećanje i način života.
 - o Smisao života i pokretač mnogih stvari u životu.
 - o Sastavni deo svakog života i svako voli bar nešto, a neki mnogo toga.
 - Privrženost nečemu i nekome. Možemo da volimo mnogo ili malo, ali ne bi rebalo staviti tuđe potrebe iznad svojih, već je to osećanje privrženosti.
 - Stanje uma i stalno mislimo o tome.
 - Potreba bića da stupi u emocionalni odnos sa drugim.
 - Odnos u kome se prepliću razna osećanja. Može prema ljudima ili stvarima.
 - Snaga koju dobijam u svakom trenutku od osoba koje nas vole i koje mi volimo.
 - Nije neophodno da nas vole, već je dovoljno da mi volimo.
 - Specijalno stanje i osećanje kad o nekome i nečemu mislimo stalno. Svi moramo nešto da volimo.
 - Privrženost jednom biću.
 - Lepa opsesija prema drugim stvarima, osobama, životinjama, predmetima...
 - o Leptirići u stomaku, prema raznim i stvarima.
 - Začarani krug satkan od osećanja u nama prema nekim ljudima i kako to utiče na nas da li postajemo bolji ljudi ili ne.
 - Smisao života i zbog nje smo i jači i bolji.

- Mentor pokreće diskusiju: da li se može ubiti iz ljubavi?
 - Mentor sumira diskusiju da su svi prethodno rekli da je ljubav nešto izuzetno, nešto što se desi u određenom trenutku i oni se slažu.
 - Pita ih i da li čovek može biti obuzet sve vreme ljubavlju i oni se i sa tim slažu.
 - Pita ih i da li možemo da zamislimo svet u kome nisu presudne krvne veze. Grupa je podeljena. Neki kažu da, neki ne možemo, a neki teško... većina misli da ne može.
 - Sad ih pita da se izjasne vernici, i muslimani i pravoslavci, kako je zamišljen dženet i raj, da li tamo ima krvnog srodstva i svi kažu da nema. Pita ih šta to sad znači. Zar to nije temelj vere i jedne i druge? Malo njih odgovara. Jedna učesnica kaže da je to zamišljeno tako da ćemo i tamo biti sa onima koje najviše volimo. Druga kaže da to nije zbog krvnih veza već zato što nekoga volimo... Malo njih odgovara i deluju zbunjeno.
 - Zamišljena scena: Ljudi beže iz logora i prolaze pored straže, a beba plače. Vođa kaže majci: "Udavi ga". Da li bi ga vi kao majka udavili?
 - Jedna učesnica je rekla da ne bi, već bi udarila toga ko to predlaže. Mnogi su rekli da ne znaju. Bilo je učenika koji su rekli da bi to uradili. U početku su govorili da bi oni utišali dete, odveli ga dalje da ne smeta... ali im je mentor rekao da nije cilj da izbegnemo moralu dilemu već da se baš zamislimo u toj situaciji.
 - Da li je ljubav sebičnost jer se govori o tome "da mi bude lepo" oŠta je prva reč koja vam pada na pamet kad se kaže ljubav?
 - I prva slika kad se kaže ljubav?

Grupa je bila izuzetno zainteresovana za ove diskusije. Svi su učestvovali i krajnje budno pratili. Očigledeno da ovo na njih ostavlja veoma snažan utisak.

17.00 – 18.00h **Fokus grupe, Jarmila Bujak Stanko,**
psihološkinja

Najjači utisak dana

- Bilo je mi je zanimljivo jer smo se mi više aktivirali i uključili u svu priču, a bila nam je data sloboda da upotrebimo svoju maštu i da smišljamo svoju priču. Lepo je bilo i tokom prvog dela.
- Bilo mi je interesantno to koliko smo mogli da u sekundi smislimo neku priču koja je bila bogata detaljima i da se uživimo u nju. I prvo predavanje Pavla Domonjija mi se mnogo svidelo, jer smo mogli da približimo našu kulturu i naš način života drugima koji nisu imali predstavu o tome i mislim da je to bio i cilj prvog predavanja i priče o multikulturalizmu i interkulturalizmu, što se meni svidelo.
- Ono što mi se svidelo je to što sam mogla u sekundi da smislim toliko nekih priča, koje čak i nekad nemaju veze sa istinom, što ranije nisam znala da mogu. Ali kroz sve ono što smo rekli vidi se koliko stvari može podsvesno da ispliva. Drago mi je što su kolege iz Novog Pazara tu, jer sam drugačije videla situaciju tamo. Mislila sam da oni tamo nemaju takav dotok informacija kao mi ovde. Ne mislim to kao neko omalovažavanje, već sam samo tako mislila, ali baš suprotno, odmereniji su u odnosu na nas.
- Na mene je najjači utisak osavilo to što smo kroz to izmišljanje priča, koje ne bi trebalo da imaju veze sa istinom mogli mnogo da vidimo o ljudima nego kroz neke istinite priče.
- Danas je bilo sve super. Prvo predavanje mi je najjači utisak.
- Za mene je ostavila utisak ova poslednja tema. To će da ostane u sećanju sto posto (idealni život)!
- Za mene je najjači utisak upoznavanje drugih ljudi. To je ono što sam imala predstavu, ali nisam znala da je baš tako. Drago mi je što sam došla .

- Današnji dan je bio mnogo sadržajnije i svi su bili mnogo opušteniji nego juče. Juče je ipak bila malo stegnuta atmosfera, jer smo se tek upoznali, a svidelo mi se što smo kod mentora Pakovića svi morali da kažemo svoje mišljenje. Išli smo redom i oni koji su povučeni su morali da kažu svoje mišljenje. A, moram da kažem i da je ekstra što nas kamera prati svo vreme tako da smo postali mnogo opušteniji prema tome. Juče kad je tek krenulo snimanje, svi su bili stegnuti malo.
- Za mene je najveći utisak bilo prvo predavanje. Pavel Domonji je bio baš opušten sa nama i baš je lepo razgovarao sa nama. I teme o kojima smo danas pričali su super za razmišljanje i za neki zaključak.
- Prvo predavanje je ostavilo utisak na mene jer je nekim svojim načinom dočarao razlike među ljudima i da one ne treba da predstavljaju ništa.
- Juče mi nije bilo toliko zanimljivo s rediteljem Pakovićem kao danas, ali takođe, kad su u pitanju ljudi iz Novog Pazara, oduševljavaju me što se tiče i njihovih stavova i kulture i pristupa, tako da mi je drago što sam ih upoznala i što smo dotakli sve ove teme o kojima ne bismo razmišljali da smo kod kuće, ili bismo razmišljali ali se ne bismo setili svega onoga što smo od raznih ljudi čuli ovde. Generalno, čitav dan mi je bilo sjajno. Što se tiče prvog predavanja bilo je dosta neslaganja i dosta rasprava (nije to rasprava u pravom smislu te reči, ali diskusija). I danas kada smo pričali o stavovima, kao i juče, još više smo utemeljili te neke teme i stavove i shvatili smo zašto tako nešto mislimo i zašto smatramo da je to tako. A neki su možda i promenili stavove. Ali, u svakom slučaju bilo je jako korisno. Stvarno smo dosta toga naučili iz prve ruke. Nešto o čemu stvarno nismo znali. Sada ćemo na te stvari verovatno gledati na mnogo drugačiji način nego što smo pre gledali.
- Mnogo mi se dopalo to što smo radili u ovoj radionici zato što to nikad nisam radila. Dosta podstiče na brzo razmišljanje i to je stvarno super, a prvo predavanje je stvarno bilo sjajno zato što ja

ne razmišljam o takvim stvarima i to mi je sve OK. A, kad čujem tuđa mišljenja i kad vidim da se neko možda ne slaže sa mnom, to je onda stvarno interesantno.

Učesnici i učesnice pokazuju da su ih predavanja i radionice od samog početka pokrenuli na razmišljanje i da su promenili mišljenja. Međutim, kada ih direktno pitamo o promeni, onda su svi defanzivni i insistiraju na tome da nisu menjali mišljenja.

Nove informacije koje su danas čuli, nove teme o kojima su počeli da razmišljaju

- Kad smo pričali o tim plažama za muslimanke i o njihovim običajima to je bilo definitivno nešto što smo novo naučili. I kad smo pričali o sreći. Naučili smo i shvatili šta sve može da se podrazumeva pod tim i pod ljubavlju. I od sad ćemo da obratimo pažnju da drugi mogu da misle drugačije.

I ovo ukazuje da su im se proširili vidici o različitosti.

- Na prvom predavanju nisam naučio ništa, jer sam ja pričao, ali inače volim da pričam o razlikama i volim da slušam o tome. O razlikama o dve religije. I da upoznajem ljude sa tim, jer smatram da može da bude interesantno ako se iskaže na pravi način. Vrednost današnjeg dana je u tome što sam se dobro zabavio i što smo se bolje upoznali. Sviđa mi se što su dosta otvoreni i mogu da komuniciram. Kod prvog predavanja neke stvari u vezi politike su mi bile nove, jer ja bežim od politike. Ne bi da se mešam u to, ali mi se svidelo i bilo mi je zanimljiv Pavel Domonji.
- Bilo je fantastično. Prvi predavač (Domonji) se dotakao tema koje su stvarno neophodne.
- Generalno znam o svemu pomalo, pa sam samo proširila znanja. A zanimljivo mi je bilo što me je prvi predavč (Domonji) isprovocirao, pričajući o nekim temama o kojima nisam želela da pričam.

Način na koji je pričao je dobar pa me je zato isprovocirao da se uključim – kad je počeo da priča o ćirilici i tako nekim stvarima.

- Razmišljala sam o tome i pre, ali na prvom predavanju (Domonji) nas je malo isprovociarao pa sam i ja rekla svoje mišljenje o tome. Volim kad imamo debatu u grupi. Bilo mi je drago što sam čula i druga mišljenja, koja se nisu podudarala.
- Na prvom predavanju sam pokušala da približim razlike u kulturi drugima koji nisu imali pojma o tome, jer sam se suočavala s time da ljudi imaju prdrasude. Bila sam iznenađena time koliko ljudi ne znaju o nama, jer sam navikla da u našoj sredini (Novi Pazar) svi znaju o svemu i da znamo običaje jedni drugih. Najviše mi se svidelo što sam mogla da kažem i da im pokažem kako je to kod nas. Svidelo mi se kako je Domonji iskazao neko svoje mišljenje i tako nas podstakao da razvijemo kritičko mišljenje, kao to oko ćirilice i latinice. Sa tim se svakodnevno srećemo u svojoj sredini i mislim da je bilo potrebno da otvorimo tu temu. Nikad nisam razmišljala na takav načina, a mislim da bi trebao da se povede računa o tome, pogotovo u ovakvim sredinama gde ima više kultura.
- Prvo predavanje je otvorilo neka pitanja o kojima nismo razmišljali niti im pridavali neki prevelik zanačaj tome. Jako mi se dopalo pristup Pakovića u ovoj vežbi o idealnom životu.
- Nikad ranije nisam razmišljala o ćirilici i latinici. Danas sam prvi put. Nisam znala da je to toliki problem.

Ponavljanje ovog utiska učesnika i učesnica pokazuje koliko su postali svesni određenih društvenih pitanja po prvi put.

- Nikad mi nije palo na pamet da razmišljam kako ja sebe doživljavam kao geja. I dalje sam pod utiskom. Dosta dobar dan! Dosta ispunjen!

Šta je bio cilj celog niza kratkih vežbi?

- Da nas pokrene, da nas aktivira, da mislimo o problemima sa kojima se suočava naša država i naš narod i da čuje naša mišljenja kako mi mislimo i kakao to doživljavamo, kakvo je naše iskustvo iz naše sredine.
- Da nas stavi u situaciju u kojima nismo nikad razmišljali da se mogu desiti i za koju su male verovatnoće da će da se dese i kako ćemo tu da reagujemo.
- Da se vidi kakva je ko osoba. Čak i ja koji nemam veze s tim mogao sam da vidim da li neko ima neke ambicije ili ciljeve u životu iz one prve vežbice “idealni život”, ili samo živi od danas do sutra, pa šta bude. Ja sam video kakva je ko osoba za taj minut.
- Da probudi maštu u nama i da je pokrene, jer mogu da zamislim da niko od nas nije zamislio sve unapred već smo smišljali u hodu sve i svašta.
- Odličan način da se proceni osobu, a pogotovo u kratkom periodu. Ovaj oblik vežbi paše nazivu pozorišne radionice, jer pozorište služi kao sredstvo kojim ćemo mi na kreativan i umetnički način da iznesemo u javnost probleme koji se dešavaju, a ne bi mogli direktno da ih kažemo. Meni je to fenomenalna ideja da se na ovaj način – kroz onu vežbu zamišljanja idealnog života – pokaže šta se nama ne sviđa u ovoj zemlji i zašto mi radimo na tome da odemo odavde.
- Da se zapitamo kakvi smo. Ja sam skontala da nismo duboko zamislili i shvatili ko smo mi i šta smo.
- Da iz svojih cipela uđemo u tuđe i da smislimo što više detalja. Svako je imao neki karakterističan stav i detalj koji je dodavao. Meni je bilo zanimljivo što su dvojica-trojica rekli da im žene budu Aforamerikanke i ja sam onda razmišljala o tim amabicijama koje sam videla. I ta pitanja koja je postavljao mentor verovatno imaju neko značenje. Ono što je malo nedorečeno je to što mi nismo čuli njegovo viđenje toga. Možda ćemo sutra o tome. To me je

zanimalo jako pa sam zamišljala da nađem nekog psihologa da platim da mu to sve kažem, pa da mi kaže šta to znači i šta je problem ako ima problema.

Da li je bilo nešto neprihvatljivo? Nešto gde ste se još više učvrstili u svom stavu?

- Jedna stvar mi je bila čudna kad je jedna učesnica govorila o manjini i većini u Novom Pazaru da ima 5 odsto Srba. Ne bih volela, to bi mi bilo neprihvatljivo da ljudi u Srbiji, koji su državljani Srbije smatraju da nisu Srbi. Ne bi mi bilo prihvatljivo da je zaista takva situacija kako je Pavel Domonji predstavio za ćirilicu. On je predavač i zna bolje od nas, ali mislim da svako ima svoj subjektivni utisak, tako da nisam sigurna da je to baš tako kako je on predstavio s ćirilicom (da ćirilica nije ugrožena). Evo, u ovoj prostoriji sve ja na latinici i to nikome ne smeta, a ono što je na ćirilici ni to nikome ne smeta ako je u službi da je to službeno pismo – pa pišite ćirilicom. Mislim da ne postoji težnja bilo kog pisma da dominira. Tako da mi to malo smeta.
- I ja to isto mislim, da se ne ponavljam.
- Podstaklo me je i zanimalo mišljenje Pavla Domonjija zato što je on politikolog. Malo me je i iznenadilo kad je rekao da se sad tu nešto nama nameće, to pismo. Mislim da je to pitanje ličnog izbora i da niko ne nameće. Čak se više nameće i propagira ovo drugo pismo tako da se sa tim nisam nešto složila, a prilično dobro pratim šta se u zemlji događa po pitanju toga. Pratim vesti. Tako da me je ta informacija blago iznenadila. Podstaklo me je danas svašta ož na razmišljanje, ali ne baš toliko da mi je promenjen stav. Meni je bila i teška reč agresija za ćirilicu kako je korišćena. Ako se već i pominje treba neka blaža reč da se koristi, ali nikako agresija da se upotrebljava za ćirilicu, jer se to ne vrši tako. Nema agresije. Ne znam sa kog stanovišta to zaključuje, ali ja to ne zaključujem.

Ovde je bio kamen spoticanja za sve koji su usvojili desničarske stavove o ćirilici. Vidi se da su i indoktrinirani i inokulirani, jer svi reaguju defanzivno na "diranje" ćirilice i gledaju i srpski narod i ćirilicu kao žrtve.

- Nema tu nikakvog nametanja kad pogledate table po gradovima gde piše i ćirilicom i latinicom.
- Mene do danas nije ništa podstaklo da razmišljam o tome koliko smo svi mi sretni što zanamo oba ta pisma, jer imam drugaricu u Americi koja, kad je rekla da zna dva pisma svi su bili "Vau!" Nikad nismo razmišljali o tome koliko to nama znači i koliko to treba da se očuva. Mislim i da je preformulisao Pavel to što je hteo da kaže tom agresijom. Pogrešno se izjasnio i pogrešno postavio svoje mišljenje. Jer nikom se ne nameće da nešto mora da se uradi.
- Dosta smo i informisani o tome (pismima), ali i dalje nešto što je osnova ne znamo da cenimo. Na primer, za ćirilicu, Domonji je rekao da je to grčko pismo. Ne znam zašto mi ovde ne znamo da cenimo svoje, ne prihvatamo ga, ne znamo da cenimo vrednost toga. Neko bi se sa tim nečim hvalio i dičio. Pogotovo za latinicu. Na svakom proizvodu je na latinici i ne znam zašto bi se toliko duboko ušlo u tako te teme.
- Meni nije zasmetala ni reč agresija u vezi ćirilice i latinice samo mi je zasmetalo to neprihvatanje da se prizna da ima ljudi koji na agresivan način pristupaju ćirilici i latinici. Onda sam malo shvatio da Pavel Domonji ipak pripada tom delu Srbije koji je za ravnopravnost, za šta se ja zalažem.
- Domonji je rekao: "Mene to iskreno nervira". Mislim da nje bilo mesta tome da to kaže. To je nepotrebno. Ako se toliko zalaže za ravnopravnost, uz ravnopravnost ide i fer tumačenje. Ni jedan dokaz on nije dao, sem dokaza da neko pošalje spis na latinici pa mu vrate i traže na ćirilici. To i treba da bude tako. Ali to nije dokaz, a nijedan dokaz on nije naveo. Žao mi je što nije tu, jer sam se setila da na svakom sajtu imate druge jezike i srpski latinicu. Samo u 40 odsto ima i ćirilica. Tako da niko nas ne tera. Mi smo

u školi sad skoro imali da je profesorka srpskog zahtevala da pismeni pišemo latinicom iako je to protivno zakonu ili šta već, baš zbog te prakse.

Učesnici i učesnice polaze od dominante pozicije, pa onda samo vide kako ćirilica, koja bi, po njima, trebala potpuno da dominira, ponekad pravi ustupke latinici, kao dobro delo.

Nekoliko učesnika i učesnica je bilo baš ostrašćeno u odbrani ćirilice i crkve. Vidi se da su se osetili ugroženim još početkom dana time što se uopšte pričalo o tome. Problem je što zagovaraju da nije ni trebalo pričati o tim temama. Većina ipak ćuti, a manjina je rekla da im se otvaranje ovih tema baš svidelo.

DAN III – 17. JANUAR 2018.

10.00 – 12.00h **Poseta instituciji Poverenika za zaštitu ravnopravnosti**

12.00 – 13.30h **Poseta Misiji OEBS u Beogradu**

14.30 – 17.00h **Radionica, Zlatko Paković, dramaturg**

- Mentor Zlatko Paković počinje radionicu kroz osvrt na temu prethodnog dana – *ljubav* i dodaje da tamo gde ima ljubomore nema ljubavi uz malu elaboraciju.
 - Šta je bilo juče najdirljivije, to je bila situacija sa majkom koja se odriče ili ne odriče deteta i naglašava da je to jako specifična moralna dilema i ne treba se zaletati sa osuđivanjem ma kakvu odluku da su majke donele.
 - Zatim priča još jedan primer borkinje za ljudska prava u Africi kojoj su kidnapovali dete i ucenili je da prestane sa svojim aktivističkim radom da bi joj ga vratili. Ona je odbila i zbog toga patila. Naglašava da i ovakve primere treba imati u vidu kod donošenja moralnih sudova.
- Prelazi se na temu rada u okviru prvog pitanja – šta je rad?
 - Trošenje energije i vremena na nešto.
 - Fizički ili umni napor da se uradi nešto korisno i produktivno. o Korišćenje ljudskih mogućnosti da bi se postigao neki cilj.
 - Korišćenje ljudskih sposobnosti da bi se postigao neki cilj.

- Nešto što nas okupira, ili bilo kakva akcija koja se dešava sa nama. o Bilo kakva promena mesta i bilo šta što se dešava oko nas.
- Bilo kakva fizička delatnost.
- Stvaranje prihoda i uslova za život.
- Umno i fizičko delovanje zarad postizanja višeg cilja.
- Korišćenje veština, snage i vremena čoveka za neku korist. o Korišćenje fizičke ili psihičke energije za nešto.
- Vršenje posla da bi čovek obezbedio egzistenciju za sebe i svoju porodicu. o Trud koji ulažemo zarad nečega što nam je prioritet, cilj.
- Usmeravanje energije ka nečemu što bi bilo korisno. o Samo ljudsko delovanje na svet.
- Fizičko i psihičko pokretanje zarad nečega.
- Pokretanje uma i fizičke aktivnosti da bi se postigao neki cilj, ali takođe i čovekova potreba.
- Potrošnja energije da bi se došlo do željenh rezultata. o Samim radom bi se stvorilo nešto novo.
- Ovo je učesnicima i učesnicama išlo lako, ali nije im jako bliska tema da bi bili opširni.
- Paković ih pita da izvuku zajedničko: cilj, korist, za sebe i porodicu, društvena korist, svrsishodno delovanje, stvaranje, potreba.
- Poziva ih da razmisle da li može biti ciljano i namerno štetan rad i navodi ih na primere.

Da li rad može da ponižava ili narušava dostojanstvo?

Sada lakše nalaze primere poslova koji su ispod obrazovnog nivoa osobe ili društveno neprihvaćeni (čistači ulica, itd.)

- Pita ih kako doživljavaju odnos između vlasnika i zaposlenog? Da li ima kršenja prava?
 - Vlasništvo definiše odnos moći.

- Deluje im da se čuju se samo oni koji su na poziciji, koji imaju moć u sferi rada.

Učesnici i učesnice se ne uključuju mnogo u razgovor o ovim temama, kada im se postavi direktno pitanje, jer im deluje da im nisu bliske.

- Prelazi se na igranje novih uloga: u zadatoj sceni u medijskoj kući improvizuje se sukob urednika i novinara koji vodi davanju otkaza novinaru. Učesnicima i učesnicama je ovo bliska tema i više se angažuju i učestvuju. Iznenadjuće, ali nekoliko učesnika i učesnica ne želi da glumi, ne daju prava obrazloženja. Oni koji učestvuju u improvizaciji, “glume” prilično brutalne i realistične scene. Deluje da im je veoma poznato i već viđeno.
- Tokom improvizacije, pokazali su da novinar u medijskoj kući nekog tajkuna mora da se potpuno povinuje zahtevima vlasnika.
- Zatim dobijaju zadatak da improvizuju intervju za posao u lancu “Idea”. Troje učesnika čine komisiju, a smenjuju se kandidati za posao. U ovom slučaju se još lakše prijavljuju za učešće u improvizaciji.
- “Komisija” diskutuje o izboru kandidata.

Mladi pokazuju maštovitst u igranju ovih uloga i uživaju u tome. U obe scene, mladi često igraju uloge u skladu sa rodnim stereotipima (muškarci zarađuju za celu porodicu, žene će radati i posvetiti se deci tako da to ne šteto poslu, samo se kod žena gleda koliko ima dece i koliko će obaveza oko dece imati, a kod muškaraca se to ni ne pita, prodavačica bi koketirala sa mušterijama da češće dolaze, koriste se izrazi gospođa i gospođica, čovek i žena, itd). Interesantno je da komisija odlučuje da primi kandidatkinju koja je samohrana majka, a ubila je muža nasilnika sa obrazloženjem da se to neće ponoviti i da joj treba podrška. Scenu sa Romkinjom koja ima mnogo dece i traži posao su svi odglumili u skladu sa stereotipima o Romima.

Jednu devojk su tokom improvizacije prijema na posao pitali da li želi da ima porodicu sada. Pošto je odgovorila odrečno, primili su je, ali

kad se porodila, dali su joj posao za koji je potrebna niža kvalifikacija i smanjili joj platu.

- Usledila je diskusija o kriterijumima zapošljavanja. Učesnici i učesnice lako nabrajaju kriterijume kvalifikovanosti i profesionalnosti, ali naglašavaju da su glavni stranački kriterijumi, zatim veze i mito. Ovde se razvila živa diskusija, skoro svi učesnici i učesnice učestvuju i daju obilje primera iz škola gde stranačka pripadnost odlučuje o svemu, kao i iz života za mito i veze.
- Učesnici i učesnice sami naglašavaju da je neko zapošljavanje i napredovanje po stručnosti moguće eventualno u nevladinom sektoru.
- Mentor usmerava diskusiju na to – ko ima korist od toga da je situacija u oblasti rada tako loša, kako partijska pripadnost utiče na zapošljavanje, kako se taj uticaj sprovodi. Učesnici i učesnice smatraju da je “u interesu vlasti zaglupljivanje, demoralisanje i ućutkivanje građana”.
- Stimuliše ih da se sete početnih definicija rada koje su sami dali i da sada, posle svih ovih razgovora i odglumljenih scena zapišu šta je za njih rad, sada i ovde u Srbiji. Njihovi odgovori su sledeći
 - Sociološka potreba čoveka da uz muku dođe do rezultata.
 - U državnim firmama to je mito i korupcija, stranka i rođaci, nemanje znanja, ali imanje partijske knjižice, a u privatnom sektoru “jahanje” gazde firme radnika, omalovažavanje njegovih prava, potreba i obaveza, jer teži da pribavi što veću novčanu korist od njegovog rada što više nije demokratija ni kapitalizam nego je robovlasništvo.
 - U državnim firmama primanje plate, a nerađenje ničega, a naravno imanje partijske knjižice ili rođaka ili para, dok je kod privatnika izrabljivanje radnika.
 - Jedna od mnogih mogućnosti uz pomoć koje određujemo i omogućavamo sadašnju poziciju u društvu.

- Potreba čoveka da dođe do željenih rezultata – novcem da zadovolji svoju porodicu i sebe. Međutim, taj postupak je izuzetno težak pogotovo kada se ispred vas nađu ljudi koji profitiraju na nemogućnosti i preskakanju redova.
- Naporno i krvavo trošenje energije i vremena da *bi* dobili ono što smo zacrtali. o Zараđivanje za život, naravno, uz gomilu prepreka ako ste vredni.
- Jedna od obaveza čoveka u koju se mora uložiti trud, energija, snaga i volja za neku korist. Potrebna je sreća, stranka, rodbinska veza i novac.
- Borba za preživljavanje pri kojoj je dozvoljeno srušiti sve moralne barijere.
- Pronalaženje i korišćenje svih mogućih sredstava da bi se ostvario određeni cilj.
- Psihička i fizička delatnost ljudi kojom se može zadovoljiti neka potreba uz pomoć stranke ili finasijske pomoći.
- Uložen trud koji proizilazi iz sociološke potrebe. Čovek kada uloži svoj trud da ostvari neki cilj ima pravo da izabere sredstvo kojim će kroz rad ostvariti cilj i iskoristiti svaku priliku, a kako – zavisi od njegove socijalne snalažljivosti.
- Trošenje psihičke i fizičke energije i vremena da bi se postigao određeni cilj
- Probijanje i dolaženje na određeno mesto uz pomoć adekvatnih sredstava – status, novac, moć itd.
- Usmeravanje i eksploatacija ljudskih afiniteta koji su najčešće novčani i odgovaraju vladajućem sektoru za ostvarivanje njihovih rezultata koji najčešće nisu za opšte dobro.
- Stručna sprema, zalaganje, želja ili volja mladih ljudi koji su spremni da daju nešto inovativno, što, nažalost, u Srbiji društvo sputava.
- Neophodna čovekova aktivnost kojom se teži što boljim uslovima za život, međutim, ti uslovi zavise od seksualne, političke, ideološke ili neke druge vrste orijentacije.

- Precenjena stvar u kojoj čovek ne bira sredstvo do cilja, tj. sredstva su članske karte, pare, tetke iz Amerike itd.
- Ispoljavanje svojih ideala ili veština gde glavni cilj jeste da se to ispuni, bilo da je to samostalno zapošljavanje ili preko stranke.

Posle odgiranih improvizacija i diskusije, učesnici i učesnice su dali mnogo bogatije, konkretnije i životnije definicije rada i znatno promenjene u odnosu na početne. Učesnici i učesnice koji su najmanje učestvovali u diskusijama i pozorišnim improvizacijama su i najmanje promenili svoje definicije.

Mentor ih podseća da uprede ove definicije sa početnim.

17.00 – 18.00h **Fokus grupe, Jarmila Bujak Stanko,**
psihološkinja

Utisak dana

- Uh!
- Ima ih.
- To što smo glumili otpuštanja iz redakcije i primanje na posao u lancu prodavnica “Idea”.
- To je ostavilo utisak.
- Najbolji utisak je bio taj konkurs za posao i baš mi se svidelo što se svako setio drugačije priče i problema koji mogu da se nađu kao prepreka ljudima kada traže posao i ne sviđa mi se samo zato što sam ja pobedila, naravno. Ali da, i to je ostavilo utisak. Baš mi je drago.
- To što smo ulazili u određene situacije i razmišljali o tome.
- Svidela mi se radionica i gluma i sve to, ali mnogo mi se svidela poseta danas i poverenici (za rodnu ravnopravnost) i OEBS i mislim da smo upoznali ljude koji su nam izašli u susret i mogli smo da ih pitamo šta smo hteali. Probali smo nešto što je novo i drugačije.
- Svakako je bio velik utisak to što smo posetili OEBS i poverenicu za ravnopravnost i što smo ih čuli, videli njihove prostorije i mogli da čujemo nešto više o njihovom poslu. Ja nisam bila upućena u njihov rad. Tako da mi je bilo izuzetno drago što sam sad imala tu priliku. To što smo ušli u kožu poslodavca, novinara i to je bilo izuzetno zabavno i baš je ispunilo dan.
- Mislim da je danas bilo najsadržajnije s obzirom da smo imali posete i mislim da smo mogli da vidimo razliku između neke državne institucije koja je nezavisna, u smislu kako funkcioniše. Bilo mi je zanimljivo da čujem kako je institucija poverenice nastala i kako se razvijala, šta rade u javnom interesu. U OEBS mi je bilo

veoma drago što smo pričali na engleskom jeziku, a i to što su odgovarali na svako pitanje opširno. Tako da su posete bile jako zanimljive. Ceo dan je bio jako sadržajan. Možda je malo falilo to predavanje na početku vezano za neki pojam, ali videla sam da ćemo sutra imati to. Danas je bilo sve nekako u znaku glume i situacija koje smo smišljali. Neki su glumili živopisno. Zanimljiv je i svi su učestvovali.

- Dan je bio veoma ispunjen. Prvo to što smo posetili poverenicu za ravnopravnost, gde smo se u potpunost i uputili u njihov rad. Objasnili su nam kako da im prijavimo slučaj i kako oni rade na tome. I sama poverenica nam se obratila. Nakon toga u OEBS nam se obratio njihov ambasador i objasnio sve pojedinosti, kako funkcionise njihova organizacija i kako je nastala. Te posete su prošle super. Bile su relaksirajuće. A posle ovde, na radionici današnji dan je bio fantastičan, jer smo mogli da iskažemo svoje mišljenje o situaciji u zemlji, a i otkrili smo da imamo neke glumačke talente. Današnji dan je stvarno bio fantastičan. Bez reči sam!
- Svidele su mi se Zlatkove radionice. Super je bilo, a najveći utisak su mi ostavile ove posete, pogotovo OEBS. Upoznat sam sa radom OEBS, ali prvi put sam bio da vidim kako to izgleda, kolike su to prostorije, kakav je to luksuz. Mogu da kažem da bih tu voleo da radim. Bilo mi je zanimljivo što smo pričali tamo. Bilo mi je pogotovo drago što su svi pričali na engleskom.
- Svakako, najjači utisak dana su mi bile radionice. Pokazali smo koliko smo upoznati sa svetom rada, iako smo mi još srednjoškolci, još smo “mali” za to.
- Meni je svakako utisak dana poseta OEBS i ta spoznaja kako izgleda iznutra jedna veoma snažna međunarodna institucija i ta njihova spremnost da odgovaraju na pitanja, posebno što je čak i ambasador bio spreman da odgovara na pitanja. Svidelo mi se i u kabinetu poverenice i njihovi odgovori na naša pitanja. Bio sam malo iznenađen veštom diplomatijom profesora iz OEBS koji je na veoma vešt način pokušavao da odgovori na naša pitanja. Moram

- da kažem da mu nije to prošlo skroz, ali neka pokuša drugi put. Mene je najviše oduševio govor Valery Perry iz OEBS. Taj njen govor, ta njena spremnost da kaže da taj populizam koji je veoma popularan i nacionalizam u 21. veku, da je i ona sama rekla da ne zna odgovor zašto se to dešava, ali opet da treba da se borimo svi zajedno protiv toga, a posebno mladi ljudi. Što mi daje neku nadu da će možda i biti bolje sutra. Nisu spremni ljudi iz takvih organizacija baš da kažu da ne znaju odgovor zašto se događa populizam.
- Sve što je i rekao moj prethodnik, slažem se. Svidelo mi se to što su odgovarali na sva pitanja koja smo postavili bez probelma, opširno, detaljno, što mi se svidelo baš. A još mi je dan ekstra bio što smo u ovim radionicama glumili. To smo i očekivali od seminara. Baš je bio dan ispunjen.
 - Na mene su najveći utisak ostavile Zlatkove radioice i poseta OEBS, a kod posete taj istup tog glavnog ambasadora OEBS. Njegov pristup, ta srdačnost, da je sa nama normalno komunicirao, što je pričao na srpskom, ta njihova želja da nam odgovore i da nam pokažu da imaju neku ulogu u ovom našem društvu. Na radionicama s se osetiš moćno, kad si sa one strane stola, i ti možeš druge ljude da zezaš.
 - Danas je bio veoma interesantan i dinamičan dan. Sviđa mi se to što smo bili u posetama i bilo je super kod poverenice, što su nam pokazali praktično kako se to dešava i šta može da se desi. U OEBS se stvarno vidi da nešto ti ljudi rade, i ambasador i gospođa Perry. Njen govor, mislim da smo ga svi razumeli, bio je prilično iskren. A i radionice su ekstra, jer dolazimo u dodir sa glumom. Neko i ko je hteo da glumi, a nikad nije imao šansu, mogli smo ovde da provežbamo.
 - Ovaj ceo dan je stvarno bio ispunjen i stvarno mi je drago da je sve to bilo lepo organizovano. Posete i poverenici i OEBS bile su stvarno zanimljive i videli smo nešto što se ne viđa tako često. Međutim, ono što je baš ostavilo utiska na mene su ove radionice sa profesorom Pakovićem, jer mi je jako zanimljivo da vidim kako

drugi reditelji i drugi dramaturzi rade iste te vežbe koje sam radila i pre mesec dana. Jako mi je zanimljiv njegov pristup. Bio je dinamičniji dan nego prethodna dva dana i to mi se jako svidelo.

- Sve je super. Sve je bolje i bolje!
- Slažem se sa svime što su rekli. Definitivno su posete ostavile utisak i to što smo imali mogućnost da govorimo na engleskom i shvatimo koliko znamo. I Stefan je utisak, koji je prespavao posetu. Generalno čitav dan je fenomenalan i radionice koje nam daju mogućnosti da idemo i u dubini u širinu.
- Sve su rekli, to je to. Baš mi se svidelo u OEBS!

Posete kao način učenja su izuzetno važne, jer dodaju kredibilitet svemu što se pričalo na seminaru i otvaraju oči učesnicima za ceo drugi svet koji se temelji na vrednostima koje su učili tokom treninga. Takođe je važno što su posete bile uspešnim i jakim institucijama, čime se dodatno jača slika o tome da je liberalni pogled na svet veoma prisutan i ima uspeha.

Da li ste nešto novo uvideli, shvatili, promenili stav, otvorili oči?

- Ne mogu da kažem da mi je otvorilo oči, ali jeste dosta značio govor one žene što je pričala (Valery Perry). Definitivno je podstakla nešto u meni. Da izrazim svoje mišljenje. Ceo njen govor je bio jako dobar, a način na koji je govorila kao da priča sa nekim ko joj je ravan. Čak je i rekla da čuje šta mislimo i naterala nas je da izrazimo šta mislimo i osećamo. Njen pristup bez foliranja i bez glume, govorila je kako misli.
- Bilo mi je drago kod poverenice, da vidim kako funkcioniše mlada organizacija i bori se sa ozbiljnim pitanjima naše države.
- Meni je osim tog govora ambasadora da sam shvatio da je Srbija možda i bitna za Evropu, ali ja i dalje mislim da je to neki njihov interes, ali dobro, može i da se poklopi interes.

- Tokom vežbe “konkurs za posao”, shvatila sam da treba da izvadimo članske karte u strankama ako želimo da dobijemo posao.
- Pomenuli su sve. Gospođa Valerry Perry je ušla u srž i sve što je rekla je suština. To mi se svidelo. A zaokupirao me je proces koji imaju kod poverenika. Rekli su da ne selektuju prijave, već čim stigne prijava počnu da rade na njoj. To mi se svidelo pošto hoću da upišem pravni fakultet i gledam da li bih mogla da se bavim i takvim oblastima. Bilo mi je zanimljivo kad sam čula da imaju u svom timu pravnike. A u poseti OEBS mi je bilo interesantno što ima i starijih ljudi. To mi je bilo novo. Nisam očekivala.
- Bilo mi je interesantno kod poverenice da gledam ljude koji vole svoj posao, završili su prava, rade nešto što vole, a plus pomažu ljudima.
- Baš sam videla sebe za 10 godina kad završim prava.

Šta biste voleli da je bilo drugačije danas?

- Nema šta da se više poboljša. Danas smo sve radili.
- Meni bi malo više prijalo da su malo duže trajale posete, ali razumem da to nije bilo moguće i da smo mogli da pričamo još više.
- Kolača nikad dovoljno!
- Onaj čovek iz Italije (ambasador Andrea Orizio) mi je bio super, jer se trudi da govori srpski.
- Kancelarije OEBS su bile impresivne sa onim obezbeđenjem, karticama i vratima. Sve kao iz filmova!

Da li su se neki stavovi učvrstili ili promenili?

- Posete institucijama su bile da saznamo nešto o samoj ravnopravnosti, a ne toliko oko stavova. A i radionice su bazirane više na samoj glumi i Srbiji kakva jeste, tako da nije bilo toliko stavova i debata.
- Meni su se učvrstili stavovi da ima smisla boriti se za ravnopravnost i da ima smisla težiti nekim evropskim vrednostima u kom god smislu to bilo. Na to je uticala prva priča u kancelariji poverenice za zaštitu ravnopravnosti. Sve tri osobe su predane svom poslu i mislim da one to ozbiljno rade, a ovde u OEBS bilo je sjajnih govora, a Valery je bila najbolja i meni ostala u sećanju.
- Ja sam se večeras uneo u ulogu klasičnog političara tako da smo karikirali.
- Možda smo naučili da pronađemo granicu između slobode mišljenja i kada prelazi u javno nasilje odnosno javno propagiranje nasilja. To smo pričali kod poverenice.

DAN IV – 18. JANUAR 2018.

10.00 – 12.00h **Feminizam nasuprot patrijarhatu;
brak, porodica, rađanje,**
Jelena Višnjić, politikološkinja

Koncept predavanja², Jelena Višnjić: Patrijarhalna matrica u kojoj se žene prvenstveno posmatraju kao majke opstaje i istovremeno se (re)konstruiše i kroz pronatalitetne politike, koje umjesto da intervenišu unutar socijalno-ekonomskog sistema, “prisvajaju” ženska tijela kao instrument nacionalne politike. Na taj način žene se pozicioniraju u njenoj “vaginalnoj zoni”, a ne kao aktivne sudionice

- 2 Video materijali korišćeni tokom prezentacije:
Rodno čitanje desnice i feministički odgovori
Obrana tela – reproduktivna prava u vreme rasta neokonzervativizma: slučaj Poljska
Šta hoće žene na desnici? – Wing / Women What Want
RighSurogat majčinstvo – nova prostitucija / Kajsa Ekis Ekman na BeFem Festivalu 2015.

u socijalnoj areni koje imaju relevantno mišljenje o političkim, kulturnim, ekonomskim i društvenim kretanjima.

Značaj i uloga majčinstva u našoj kulturi su toliko dominantni i uprkos svemu uloga majke je jedina koja ženi daje potpuni legitimitet. Nesumnjivo da će ponovno (isključivo) svođenje žena na ispunjavanje anatomske misije i ulogu majke vratiti žene na podređeni položaj i u okviru privatne i u okviru javne sfere (koji nisu nužno fiksirana polja djelovanja).

Rast neokonzervativizma i sveopšta retradicionalizacija tokom poslednje dve decenije u Srbiji, mapirale su granice ženskog tela, koje je trebalo da iznova potvrđuje reproduktivni potencijal i na taj način doprinosi učvršćivanju nacionalnog identiteta i revitalizaciji tradicionalne zajednice. Agresivni istupi Srpske pravoslavne crkve i Sinoda, kroz kontinuiranu promociju povećanja nataliteta, postavljanja pitanja ponovne zabrane abortusa, odnosno uskraćivanja jednog od osnovnih ženskih/ljudskih prava – reproduktivno pravo, predstavljaju temelje nacionalističkih projekata, u kojima država i crkva prisvajaju ženska tela kao vlastite teritorije.

- Na početku je učesnicima i učesnicama pušten dokumentarni film “Šta hoće žene na desnici”³ Izabele Kisić i Zlatka Pakovića, koji je ostavio jak utisak na učesnike i budno su ga pratili.
- Potom je predavačica Jelena Višnjić govorila o antifemizmu žena na desnici. Analizirala je niz primera antifeminističkog ponašanja u njihovom okruženju, meidjima, politici, diskursu Srpske pravoslavne crkve i desničarskim organizacijama. Koristila je veliki broj vizuelnih dokumenata, video snimaka i medijskih slika.

Ovo je očigledno ostavilo jak utisak na učesnike i, kako se vidi iz kasnijih komentara, uticalo je pozitivno na njihove stavove.

Direktan govor na temu položaja žena u Srbiji, konkretni primeri degradirajućeg odnosa prema ženama koji se odnose i na neke uticajne i popularne institucije u Srbiji bio je pravi pristup za ovu grupu i temu u datom momentu (poslednje predavanje na na treningu).

3 <https://www.youtube.com/watch?v=MGwskIpnSPg>.

- Kako vama deluje položaj žena sada kod nas?
 - Iako mislimo da se položaj žena promenio, nije tako, i žene nisu jednako vrednovane kao muškarci. Zasmogle su mi izjave političarki, jer traže da se ne eksponiraju neke teme (genocid, prava LGBT osoba), a trebalo bi da se još više priča o tome i o genocidu i o LGBT, jer vlada pogrešno mišljenje.
 - Položaj žena je bolji što se tiče zakona, ali ako gledamo primenu zakona i sredine onda nije, postoje patrijarhalne sredine gde je to neprimenjivo i neprihvatljivo. ne možemo da kažemo da ćemo da primenimo isti zakon u celoj državi kad neće moći.
 - Gledajući film mislim šta su sve te desničarke postigle zahvaljujući mogućnosti da se školuju i napreduju u društvu, a posle donose neke banalne zaključke to je – grozno i licemerno!

Reakcija nije bilo puno, ali su bile kvalitetne, što je veliki napredak u odnosu na prethodne dane.

- S obzirom da to nije bila tema, na marginama se u toku ove sesije čulo i:
 - LGBT je svačiji izbor, ali se nama to nameće i zato se bunimo. Svako bira šta će da bude i mi to treba da cenimo, ali ne treba da nam se to nameće.
 - Parada ponosa je politizovana, ti ljudi imaju svoje opredeljenje i ne treba da preteruju.

Ovo su tipični desničarski stavovi, koje su mladi usvojili bez ikakvih pravih informacija i promišljanja (npr. da se ne radi o izboru).

- Na temu abortusa:
 - Pušten je spot iz Hrvatske – “Želim živjeti” – protiv abortusa i kratki poljski film “Odbrana tela” na temu abortusa.
 - Predavačica je navela da u Srbiji svakog 7. u mesecu, Srpska pravoslavna crkva organizuje proteste protiv abortusa, kao i da su slični protesti sve češći u Hrvatskoj, U Makedoniji žene imaju pravo samo na jedan abortus godišnje, a u Poljskoj je već 20 godina zabranjen abortus.

- Zatim je postavljeno pitanje: Kakvo je stanje u vezi s abortusom kod nas?
 - Bolje je kod nas!
 - Bolje nego u Poljskoj!
 - Svi bi trebalo da imaju glas i oni koji su za i protiv. Slažem se da to nije njihovo, i da bi žene trebalo da odluče same šta će.
 - U našoj generaciji otvorena su razmišljanja, neki imaju verski pogled, neku nemaju, i Kuran kaže da dete nije živo do četrdesetog dana i to se poklapa sa medicinom.
 - Dobro je da svi imaju inicijativu, ali žene treba same odluče. o Što se nešto više zabranjuje, to je otpor veći.
 - Važno je da imamo državu koja obezbeđuje pravo ženi na izbor.
 - Spot u kome se dete u stomaku dirljivim glasom obraća majci “čovек sam zar ne vidiš”⁴ i sl, je neprihvatljiv mladima. Kažu da se propagira stav kao da su autori spota neinformisni i da je to krajnje neprihvatljivo.
 - Do sada nisam znala šta “Žene u crnom” rade i da uopšte postoje. (Reč je o jednoj od prvih antiratnih feminističkih organizacija u Srbiji).
 - Ja ne bih nikad ukidao aburtus, jer niko ne može ženi da uskra-ti pravo na abortus, koliko god loše to bilo po naciju i državu.
 - Ja se po pitanju abortusa često u sebi kolebam s religijskog aspekta i to je religijski zabranjeno, a kad pogledam sa druge strane, kad mi se uključi radar za ljuska prava i ženska prava i žena treba da bira, jer može da ima različite probleme. Lično ne bi trebalo da se zabrani nikome, a lična je odluka.
 - Koliko smo se srozali da ponovo raspravljamo o abortusu, što je već bila civilizacijska tekovina!?
 - Ne treba braniti ni kažnjavati doktore koji obavljaju abortu-se, već dopustiti, ali uvesti seksualno obrazovanje i dostupnu kontracepciju.

4 <https://www.vecernji.hr/showbiz/bend-emanuel-snimio-pjesmu-zelim-zivjeti-s-ninom-badric-sestrama-husar-shortyjem-i-alanom-hrzicom-1056645>.

Direktan pristup temi i snažna prezentacija predavačice izazvali su otvorene reakcije učesnika i učesnica, čak onih koji su prethodnih dana pričali suprotno, da abortus treba zabraniti. Učesnici su branili liberalne pozicije.

Iako se i tokom prethodnih dana videlo da u grupi nema gotovo uopšte feminističkih stavova (čak je u više navrata feminizam marginalno spominjan kao nešto negativno) tokom ove sesije smo feminističke stavove čuli od učesnika i učesnica. Ovo pokazuje šta na mlade deluje:

- *Puno primera / činjenica.*
- *Snažan nastup.*
- *Šokantne činjenice.*
- *Demaskiranje desničarskog diskursa i lidera i otkrivanje licemerstva.*
- *Prezentovanje puno izvora, da ne ostane na tome da je to samo mišljenje predavača o Žrtve mizoginičnog nasilja kao svedoci i dokazi.*
- *Omogućavanje empatije na takav način da to ide u prilog liberalnim stavovima.*
- *Kritički jasan, snažan i “pobednički” stav i ton prema desnici, pa ga mladi i usvoje.*
- *Predavačica je počela sa predstavljanjem liberalnih stavova, pa su učesnici i učesnice posle pitani za mišljenje. Zato su i češće izneli liberalno mišljenje.*
- *Ovaj pristup je pokazao da su mladi stalno izloženi desničarskom diskursu, a liberalni im je uskraćen, čak su i inokulirani protiv njega.*
- *U obrnutoj situaciji, kada im je ponuđen i liberalni narativ, oni su usvojili liberalni diskurs, čak i oni koji su prethodnih dana iznosili suprotna – konzervativna desničarska mišljenja (o abortusu npr.)*
- *Važan je i kritički ton prema desnici jer su i istraživanja pokazala da čisto podržavački pristupi, prepuni razumevanja nisu dovoljni*

da podstaknu na promenu, jer ne nude dovoljno podsticaja za promenu.

- *Čak je i učesnica-vernica otvoreno i elaborirano govorila o neophodnosti slobode abortusa i o feminizmu koji je doveo na vlast desničarke koje ga sad negiraju, a na prethodnoj sesiji je govorila protiv feminizma i verski argumentovano protiv abortusa.*

Učesnici i učesnice su spontano komentrisali da su protiv hrvatskog video-spota protiv abortusa, a prvi dan je samo jedna osoba rekla da je sloboda izbora glavni argument za abortus i to na kraju. Tokom fokus grupe govorili su da bi rekli osobi koja je protiv abortusa da ima pravo na svoje mišljenje. I to pokazuje da je direktan pristup u ovom slučaju efikasniji.

- *Žele da uče i treba im pružiti dovoljno informacija, i treba im pružiti mogućnost da čuju različite narrative.*
- *Utisak je i da su se kod učesnika i učesnica stavovi više promenili nego što su i oni sami svesni svih ovih promena koje im se dešavaju. Takođe, nisu spremni da otvoreno govore o tome da su promenili stavove.*
- *Da bi se uticalo na stavove mladih treba veoma pažljivo i do detalja osmisliti metodologiju rada.*
- *Neophodno je fokusirati se na što manji broj tema, i pitanja, kako bi se imalo dovoljno vremena da se mladima argumentovano, na osnovu činjenica govori o tim temama. Ponekad je “nedostatak vremena” razlog što predavač ne ponuedi dovoljno činjenica.*

12.00 – 13.30h **Radionica, Zlatko Paković, dramaturg**

14.30 – 17.00h **Nastavak radionice, Zlatko Paković, dramaturg**

- Pozorišna radionica počinje rezimiranjem utisaka i podsećanjem na prethodnu radionicu – gledaju snimke od juče – svoje definicije o tome šta je rad i šta je rad u Srbiji. Mentor ističe zanimljive poente. Navodi da je samo jedna učesnica rekla da je rad ljudska potreba.

Učesnici i učesnice dodaju:

- Jedan učesnik misli da je rad potreba svakog čiveka i to urođena. Da ne sedi samo beskorisno.
- Ta potreba može da bude i navika.
- Kad nemam ništa da radim raspadam se i osećam bolesno. Ne grize me savest, ali osećam da mi nešto nedostaje u danu.
- Bitno je i da čovek voli to što radi, a ima i mnogo situacija kad neko to osporava i tera nas da radimo neke opšte stvari.

- Jedino mogu da se osećam ispunjeno ako radim ono što volim.
- Bitno je i da je rad društveno koristan, a ne samo za nas koristan, ili treba drugim ljudima.

Mentor pokreće diskusiju na temu promena, naročito promena sistema.

Reakcije učesnika:

- Neki učesnici i učesnice zagovaraju pola-pola pristup, “malo krađeš, a malo i radiš”.
- Treba iskorisiti svaku priliku za promenu sistema na svakom nivou.
- Većina ne veruje da je kod nas nemoguće promeniti sistem – ljudi bi bili podmićeni, nestali bi, pojeo bi ih mrak, odustali bi.... drugi kažu da je ipak moguće menjati sistem.
- Mi ovde nemamo nikog ko bi spoveo promenu.
- Mislim da nije moguća promena ovde. Ovde jak sistem ne odgovara nikome osim građanima. Vlasti ne odgovara, čak ni strancima ne odgovara, jer ovako dobijaju džabe stručnjake koji beže odavde. Više sile ne dozvoljavaju promene ovde, jer im ovde ovako odgovara.
- Kad se Turska zadrmla, zadrmla je celu Evropu, a mi nikog ne interesujemo, previše smo mali.

Mentor pita: kako ćete dalje da artikulujete svoje nezadovoljstvo u društvu?

- Nadam se da ću da odem iz ove zemlje da nastavim dalje. Da odem u Tursku, znam jezik i da odem na studije, dobijem stipendiju, završim tamo medicinu, pa ću videti dalje, otišao bih pošto ovde nemam šanse.
- Ja bih sve to u sebi dok jednog dana ne bih pukao i prvo bih nekako pokušao preko medija da doprem do samog vrha i otišao bih u vladu i sreo premijera i sručio mu sve u facu pa da vidimo.

- Ako mi smeta sistem otići ću u drugu državu ili grad, naći drugi posao.
- Ja ne mogu da doprinesem da moja generacija menja mišljenja, ali za sebe bih uradila da mi bude bolje i sredim svoje probleme i postignem zadovoljstvo.
- Mi jesmo generalno nezadovoljno, ali mi ne znamo, jer smo zatvoreni pričama ljudi koji su nezadovoljni i umesto da se aktiviramo postajemo pasivni, nezadovoljni, a niko ništa ne preduzima. Ne znam ni je šta bih uradila kao pojedinac, ali ne znam šta da preduzmem. Treba i buduće generacije da učimo da ne budu pasivne... najvažnije je da se mi sami aktiviramo jer stvari mogu da se promene.
- Svoje bih nezadovoljstvo izražavao kroz umetnost – film, otišao bih da radim u inostranstvo, ali bi mi Srbija bila dom.
- Ostala bih i ja u zemlji, rad na sebi, rad u nekim organizacijama, možda oformila i svoju organizaciju i borila bih se tako da se situacija popravi.
- *Kada je reč o napuštanju zemlje, prvi dan treninga svi učesnici i učesnice hteli da odu i niko nije želeo da menja stanje ovde.*
 - Nisam sada nezadovoljna, ali ako budem neću otići, putovala bih i radila u inostranstvu, ali bih ostala ovde.
 - Prvo hoću da što više da radim na sebi, a posle da nađem ljude slične sebi da pokušamo nešto da promenimo. Grozno mi je da neko sa 17 godina kaže da bi i on krao, kao što to rade političari na vlasti. I kad neko kaže da treba da gurnemo pod tepih i skrenemo pogled ipak znamo ko je sve šta krao.

Mentor interveniše i brani učesnika koji je rekao da bi krao kao što drugi krađu da je na vlasti, ne u smilu odobranja postupka, već ističe da i njegova izjava govori o nezadovoljstvu određenim sistemom.

- Ja nisam nezadovoljan, idem u školu, imam krov nad glavom, nisam nezadovoljan – a to vreme što bih uložio da menjam državu uložio bih da menjam sebe da odem što pre i što dalje odavde.
- Na zanima me politika i ne bih da se bavim time.

- Vlada nezadovoljstvo u celoj Srbiji. Ja kao osoba volim svoj život i svoju državu, tu sam se rodio, srećan sam, završavam školu, imam osnovne stvari, imam slobodu, mogu da idem na ovakve seminare – ne želim da menjam neke stvari, posvetiću se striktno sebi i porodici što mi nešto znači, a da gubim godine pokušavajući da uđem u politiku i nešto promenim...
- Ni ja nisam nezadovoljna, ne planiram ništa da menjam.
- Ne možeš da menjaš i da hoćeš.
- A možda čak i odem iz ove države. Ko zna...
- *Naravno, još uvek ima mnogo pasivnosti i neverovanja u promene među učesnicima i učesnicama, pa bi i dalje mnogo njih da ode ili odustane od promena.*
- Sledi tema smrti. Mentor ističe da na prethodne razgovore o temama nije uticalo to iz koje religijske zajednice ko dolazi: “Šta nam to govori? Da su to univerzalne stvari koje su svima iste. A za smrt, tu nemamo iskustva, pa pratimo veru i tu se može razlikovati naše shvatanje”. Na sredini prostorije postavljen je veliki sto, a grupa se skupila okolo. Sada svaki učesnik i učesnica treba da legne na sto, da žmuri i da zamisli da je mrtav i da kaže šta vidi/oseća, ako nešto oseća. Instrukcija je i da svako priča ono što stvarno tog momenta misli, da govori iz najiskrenijih uverenja.
- Podseća me na operacionu salu, ne vidim ništa. Mentor pita: “Da li to znači da je smrt totalni kraj, odlazak u ništa?” Neko lepše mesto, raj, gde smo svi zajedno, savršeno mesto, svi ljudi koji su ikada živeli koji nisu otišli u pakao su tu. Ne mogu da mislim tako daleko šta ja radim tu. Sa leve strane mi je supruga, čuje se pesma anđela, prijatni zvuci, život posle života, nečuvana lepota, savršenstvo, gore se svi volimo.
- Niša ne vidim, kraj je, nema dalje.
- Umro sam od revolucije, poginuo. Na grobu je krst jer su oni hteli, ali ja ne bih hteo.

- Nema popova ovde. Vidim Če Gevaru ovde, pare nisu bitne ovde, svi su jednaki, imaju jednaka ubeđenja i stavove, neka komunistička pesmica se čuje. Komunistu u raju.
- Ne vidim ništa, sve crno, osećam neprijatnost. Nisam ateistkinja, ipak je smt početak nekog novog sveta. Mirno je, ja ne vidim nikog, mirno je. Umrla sam od raka pluća.
- Vidim dosta ljudi, ja sam sa njima, svi ćute, čekaju presudu, verovatno od Boga. Svi ćute, tužni strahuju isto kao i ja. Ne znam kakva će biti presuda. Tužan sam i uplašen. Kao da smo u vazduhu, oseća se neki vetar hladan, a temperatura je umerena. Prazan sam, umro od neizlečive bakterije. Ne vidim Boga, čekam presudu, vidim lampe što svetle tamno, tamno, blago svetlo na visokim lampama. Svi su u crnim odećama kao da nemaju lica, spuštenih glava, puno magle i oblaci, ne vidi se.
- Ne vidim ništa, samo ništavilo. Svesna sam sebe ipak. Nema ničega, ni osećanja, praznina.
- Dvoje učesnika leže mrtvi na stolu, zajedno – On: “Ne vidim ništa. Ne osećam ništa, osećam strah. Bio sam hodža i otišao. Svi su otišli, sad sam sam”. Ona: “Treba mi sveštenik, osećam strah, ne vidim i ne znam šta dalje, nema nikog”. On: “Bojim se, jer sam svestan da sam umro, plašim se gde ću otići. Da li sam više zgrešio ili dobrih dela učinio. Popravio bih nešto što sam uradio, ali ne mogu. Rekao bih svojim da ne treba da žale za mnom, jer će i oni uskoro ovamo”.
- Na prelazu između života i onog posle. Ne znam šta je posle. Čujem ljude kako plaču i najbolju drugaricu kako drži govor. Gledam ljude kako me oplakuju i sa druge strane me zovu brat i ujak, jer to je taj prelaz. Pokušavam da se oprostim sa ljudima da bih napravila taj prelaz. Osećam se skoro ispunjenom i kao da treba da pomognem svojim da ostvare ono što ja nisam stigla. Teško mi je da se odlučim gde mi je lepše, u životu ili tamo.
- Ne znam gde sam. Pitam se. Vidim narod, svi skoro isto izgledaju, imaju po 33 godine i svi čekaju presude. Sudi Bog, ne vidim ga još. Ubio me je neko, ne opraštam mu. Ne bih ništa

promenio da mogu da se vratim u život, sve bih isto uradio. Čekam da Bog kaže moje ime. Tišina je, ima poznatih ljudi. Ušao sam u dženet, vidim dženetske hurije, najlepše žene koje može čovek da zamisli. Prošao me je strah. Visok sam 3,5 metra, kako i treba u raju. Osećam prisustvo Boga. Pijem vode sa izvora. Zem-zem je voda koja izvire u Arabiji i ne možeš da je se napiješ, jer je Bog dao da potekne iz stene u pustinji gde nema vode i lekovita je jako.

- U redu sam, u sredini reda, ne prepoznajem nikog, čekam presudu, od Boga, a ne znam hoću li levo ili desno. Očekujem dženet, dug je red, dugo se čeka. Ne pita ništa samo ti kaže gde ćeš da ideš. Neću da molim za dženet, jer verujem da je ta presuda uvek tačna i pravedna. Ne vidim kako izgleda Bog, najlepší mu je glas na svetu, glas je između muškog i ženskog. Teku reke vina i tražim neku najdublju da se napijem. Sunčaju se gole devojke na obali te reke... Jedna da mi čisti, druga da mi pegla, treća da loži...
- Na istoj ovoj zemlji sam i svesna sam da sam mrtva samo što sam duh. U svom obliku sam, samo što me ljudi ne vide. Ja njih vidim, ne treba mi hrana, voda ... tu su i drugi duhovi, ali ništa ne mogu da utičem na život, samo da posmatram. Super mi je, osećam se slobodno. U svakom gradu sam pomalo, duh sam, ne treba da spavam...
- Kremirana sam, umrla sam, ne osećam ništa, ne mogu da se vratim, ne postojim više, vratila sam se u ništa.
- Vidim sebe kući, pokrivena nečim preko glave, zelenim. Zagušljivo mi je. Vidim mamu i ženu koja je došla da me stavi u čaršave. Niko ne plače, nosi me baba, deda i još neko. Umrla sam sa 18 godina. Poginula u saobraćajnoj nesreći. Spuštaju me u grob pored bake i svi odlaze polako. Dolaze dva meleka da me ispituju i strah me je, jer ne znam da li ću moći da dam tačan odgovor na tri laka pitanja na koje sad znam odgovor. Posle tog vidim svetlo i vidim baku koja čeka u redu, a umrla je pre dve godine i pitam se da li ću i ja da čekam dve godine. Ne može

da mi kaže ništa, a tužno me gleda baka, jer nisam bila više s njom zadnjih dana. Nisu bili tužni ljudi za njom, žao mi je što nisam više puta rekla mami da je volim i da završim šta sam počela, da stupim u brak ... sve je belo, prozivaju se ljudi, idu na jednu i na drugu stranu. Čudno mi je što nije bitno kako se ko zove, jer ima mnogo poznatih ljudi koji idu da gore. Strah me je jer sam sve bliže. Čujem da me neko proziva, ne vidim da li sam otišla u raj ili pakao.

- Ne znam od čega sam umrla, kao da sam prolazila kroz tunel, ništavilo oko mene. Budim se kao da sam na raskrsnici. Sve je beličasto okolo, čuju se glasovi koji prolaze pored mene, ja gledam gde sam i čekam nešto ili nekog. Prvo sam prolazila kroz neki kao tunel, vuklo me nešto kroz tunel, a ja kao da nisam htela. Nema ni reda ni ničega, sama sam tamo i dozivam moju baku. Ona me teši da se ne plašim, čekam Boga i osećam da nešto veliko i čudno dolazi. Ja sam sama na čistini, ali tu su svi i hrišćani i ateisti i muslimani. Svi su razvrstani nekako.
- Krećem se ka gore, kao da me nešto vuče. Vidim nešto kao zvezda i ka tome se krećem. Nisam ni svestan smrti, kao da je san. Ne vidim poznate ljude, čujem i vriske i uživanja. Ne znam da li sam telo ili duh. Približavam se svetlosti, ali sporo. Mislim da nikad neću ni stići nigde već samo ovako idem.
- Ispod zemlje sam, a ljudi neki stoje iznad mene. Tesno mi je, hoću da ustanem, a nemam prostora. Plaču rodbina i prijatelji. Vidim ljude na sahrani. Umrla sam sa 80 godina, osećam se prazno i žedna sam. Plašim se zato što mi je tesno i što je mrak i hoću da ustanem.
- Mentor analizira priče i ističe da ni različite veroispovesti nisu proizvele različite predstave o zagrobnom životu i da nam to pokazuje da su veroispovesti međusobno mnogo više slične nego različite.

17.00 – 17.45h **Fokus grupe, Jarmila Bujak Stanko,**
psihološkinja

17.45 – 18.00h **Evaluacija i završna reč**

Šta je ovaj seminar za vas značio? Sva ova četiri dana? Šta se promenilo za vas u ova četiri dana?

- Pričao sam malo. Jesam, naučio sam nešto novo, upoznao nove ljude. Neko mišljenje, stav, ideja se nije promenilo.
- Kod mene se promenio stav o samom životu. Upoznao sam nove ljude koji su me naučili raznim stvarima i skontao sam da je svet veoma mali. Da se na kraju svi upoznamo i da svi imamo nešto zajedničko.
- Za mene je ovo pre svega, naravno proširivanje znanja čemu i seminar služi. Takođe sam odlučila šta želim da studiram kasnije i recimo, da sam učvrstila svoj stav o religiji, da to ostane ateizam, ali ne zato što mi se drugi ne sviđaju, već zato što je to prosto moj stav.
- Ja sma stekla drugu perspektivu. Neko stanje u državi. Koliko ja razlika nas i drugih u državi. Imala sam donekle predstavu, ali nisam imala ovoliku. A, takođe možda sam i neki stav učvrstila. Stav prema tome šta ja hoću u životu.
- Pre svega zadovoljna sam što sam učestvovala u svemu ovome, jer na ovo gledam kao na još jednu iskustvo više i mnogo sam srećna zbog toga šta smo sve postigli u ovih nekoliko dana. Takođe sam mnogo srećna što sam svoju kulturu i svoj grad mogla da predstavim nekome ko možda nije imao predstavu kako je kod nas i jednostavno svidelo mi se to što sam videla koliko smo svi isti, iako smatramo da smo različiti. Svidelo mi se to što sam čula mnoge ideje od ljudi i što sam prihvatila dosta stvari koje su oni i rekli i što sam ostvarila mnoga prijateljstva ovde. Videla sam negde koliko su moji stavovi bili duboko skriveni i u meni i koliko su

- oni isplivali na površinu kad sam slušala druge, posebno kad je u pitanu stanje u državi ili nešto što je vezano za rad ili za neke pojmove o kojima nisam znala ništa ili sam imala pogrešnu sliku o tome. Ja se oko abortusa mnogo dvoumim, kad gledam s religijskog spekta ja sam protiv, jer smatram da je to ubijanje jednog nevinog života koji još nije ni došao na svet. I onda mi je i strano da pomislim na takvu situaciju. Jer, s druge strane, kad bi se desila takva situacijai kad pomislim na ljudska prava za koja se ja non-stop borim i propagiram ih, onda mislim da bi tu ta prava na sam abortus ugrozila i to bi bilo protiv mog stava. I onda se još uvek, iako smo dosta razgovarali o tome, kolebam jer ne znam nikad u kakvu će situaciju život da me dovede i ako se to desi strah me je kako bih odreagovala. Nebitno, da li sam to u pitanju ja ili neko iz moje okoline.
- Za mene je ovo jedno ogromno veliko, lepo iskustvo. Ostala su mi u pamćenju ta predavanja na kojima sam ja iznela svoje stavove, o kojima sam razmišljala iako sam ih i pre imala i drago mi je što sam ih podelila sa vama. Nešto novo što sam čula je ta negativna strana nekih priča, iako ja nisam za to da toliko detaljišemo. Drago mi je što su i moji vršnjaci iz Beograda toliko informisani i ako smo nekako uspeali da im promenimo mišljenje, ako su već imali neko pogrešno mišljenje o Novom Pazaru, to će mi biti drago. Da se zahvalim na lepoj organizaciji i lepom iskustvu. Negde sam se možda odlučila što se tiče fakulteta mada imam još da razmišljam o svemu tome. Verovatno će to biti političke nauke.
 - Ja sam samo potvrdio svoje pretpostavke i učvrstio stavove i video sam koliko zavisi od toga ko se bori za nešto kakav će to cilj biti. Što se tiče predavača, Srđan Barišić je bio super, i Zlatko. Sa Zlatkom je bilo zanimljivo, jer nam je dozvoljavao da pričamo i mnogo je bila dobra diskusija. Pavel i Jelena mi se nisu svideli, jer kada vidim da se neko tako žestoko bori za nešto što je tako osetljivo u društvu, u meni izaziva suprotan efekat. Teško je sumirati sad sva četiri dana. Ovo je fenomenalno iskustvo. Svidela mi se organizacija i to što nismo mnogo odstupali od agende. Ono što

mi se nije svidelo kod nekih predavača samo je dodatno učvrstilo moje stavove. Ali su mi i njihova predavanja pomogla da objasnim to što mi se nije svidelo i da imam argumente, a mislim da ih imam. Što se tiče predavanja naučila sam dosta toga novog, od tumačenja do nekih primera koje sam čula nove. To mi se svidelo i prijavila sam se, mislila sam da će biti super što će biti tu ljudi iz Pazara iz kulture skroz drugačije od one u kojoj ja živim. Svidelo mi se što niko nije ni u jednom trenutku napravio nikakvu grimasu, nikakvu lošu reakciju šta god da smo pričali. Bilo je transparentno i otvoreno. Bilo je nekih pitanja koje smo postavljali koja možda nisu dovoljno objašnjena s naše strane, ali dobijali smo odgovore. Promenilo se samo to što sada znam da sve može da se objasni. I ono što mi je strano mogu da upoznam za jako kratko vreme samo kroz neke primere. Moji stavovi se nisu promenili i drago mi je što se nisu promenili zato što su bili dosta dobri i slični onim što se zahteva ovde.

- *Poslednja dva komentara dali su učesnici koji su imali suprotne stavove od predavača, da su u odbrani počeli da okrivljuju i odbacuju predavče kao osobe.*
- *Njihovi komentari na predavače su komentari na osobe, a ne na njihove postupke. Takođe, to je jedan od agresivnih manevara u susretu sa neistomišljenicima. To je takođe i deo konzervativnih stavova i meta stavova (stavova o stavovima) – da se ne odvaja mišljenje od osobe, da se drugima ne dozvoljava različitost mišljenja, već se odmah prelazi na napad na osobu zbog različitosti*
- Seminar je prošao savršeno. Svako je mogao slobodno da iznese svoje mišljenje bez da ga neko pogleda mrko ili da mu to zameri. Otvorili smo neke tabu teme u našem društvu, o kojima ne bi mogli da pričamo van ovog seminara koje su baš škakljive, ali smo o tome svi mogli da pričamo i svako je imao svoj stav. Ja, kako dolazim iz Novog Pazara tj. multietničke sredine iako sam znao dosta toga o islamskoj kulturi, na ovom seminaru sam uspeo da saznam još puno novih stvari i uvideo sam da, iako na prvi pogled

imamo ogromne razlike između kultura, to su samo nijanse. Svi smo mi ljudi i svi se mi slažemo ovde savršeno.

- Imao sam velika očekivanja od ovog seminara, a seminar je probio ta moja očekivanja. Očekivao sam da će da budu klasična predavanja i prvi dan je to i potvrdio. Već dalje kako smo išli, bilo je sve zanimljivije i sve bolje. Što se tiče promene koju je ovaj seminar na mene izvršio rekao bih da je najveći uticaj to što sam sad posle seminara skoro 100 odsto siguran da želim da upišem psihologiju, jer ono skroz nesvesno kad je bilo radionica savršeni život, ja skroz nesvesno sam za tih minut-dva mogao da vidim kakav je ko. Da li ima ambicija, da li ima želja. Što mi je baš drago i, eto, nek bude to najbitnije da mi je ovaj seminar pomogao čime ću da se bavim. Ne baš da ga pronađem, ali da ga pronađem malo više. I naravno tu su nova poznanstva, kritičko mišljenje smatram da mi se više razvilo. Sve u svemu, prezadovoljan sam!
- Meni se najviše svidelo to što je kultura dijaloga među nama i sa predavačima bila na visokom nivou, jer mislim da je ta kultura dijaloga nešto što nama nedostaje u javnom prostoru, u javnom diskursu. Teme kojima smo se bavili su meni bile bliske i zanimljive i jedna, možda nije bila predrasuda, ali eto, neki stav – nisam mislio da je Helsinški odbor toliko otvoren za mlade. Nisam mislio da postoji mogućnost da i mladi ovde dođu i da izučavaju neke stvari i kao budući novinar mislim da ću se truditi da ovakve organizacije dobiju status kakav treba da imaju u našem društvu, jer mislim da su dosta zapostavljene. I što se tiče stavova, ostali su mi isti, jer sam i imao stavove iste kakvi su i sami predavači imali – te neke malo liberalnije. I ostalo je to što sam juče rekao, treba se boriti za evropske vrednosti, treba se boriti za ljudska prava, pogotovo ženska, vezano i za abortus. To je nešto što je pravo svake žene i to mislim da ne sme da se oduzme ni jednoj ženi koja je na ovom svetu.
- Meni je prvo, ovaj seminar pokazao da je svet jako mali i to je definitivno. Mediji i strani i domaći anatemišu i prikazuju muslimane kao da su svi muslimani radikalni, da su svi loši i da svi ubijaju

druge ljude i u principu, da njih treba istrebiti. Mislio sam da tako i svi misle o muslimanima. Ovde ima ljudi koji to ne misle, koji su mi to dokazali i hvala im.

- Mišljenje mi se i nije toliko promenilo o nekim stvarima, međutim, naučila sam da poštujem tuđa mišljenja. Naučila sam dosta stvari, upoznala sam dosta ljudi i svidelo mi se to vreme koje sam prove-la ovde i svi ti ljudi koje sam upoznala ovde. I svidelo mi se to što se nije primetila razlika u godinama i u razmišljanju između nas i predavača i što smo bili slobodni da iskažemo ono što stvarno mislimo bez nekih predrasuda.
- Što se tiče mojih stavova i nisu se toliko promenili. Možda se učvr-stio moj stav prema veri i mnogo mi je drago što sam učestvovala u nečemu ovakvom. Možda mi je i potvrdilo to da želim da stu-diram pravo.
- Tokom ovog seminara jedino što se promenilo jeste što sam otvo-rilo još jedan put u mojoj glavi, a to je put ka politici. Mislim da počenem malo da razmišljam o tome, jer stvarno ranije nikad mi nije palo na pamet da išta pomišljam o tome. Smatrao sam to je posao koji mi nikad neće biti zanimljiv. Međutim, zanimljiv je mada i dalje nisam nešto fasciniram time da krenem da se bavim time ili nešto. Ali baš je bilo zanimljivo i pored toga drago, mi je što sam upoznao sve ove ljude ovde. Iz Novog Pazara znao sam bukvalno sve, a iz Beograda svi su bili otvoreni za neku komuni-kaciju o čemu god da bismo pričali sve bi bilo totalno OK... nikad nešto da se neko naljutio iako su se otvorile razne teme, koje, da je neko drugi, možda bi se i uvredio u tim situacijama, međutim, svi su ostali i niko se nije naljutio. Šta god ti je neko nešto zamerio, popričali bi o tome i to bi bilo to. Svaka im čast na tome. Ako ćemo iskreno nešto se nisam nadao mnogo od ovog seminara. Kad sam polazio iz Pazara bio sam u fazonu, OK, nešto, bilo šta, radionice po ceo dan i to je to. Međutim, bilo je daleko iznad mog očekiva-nja i baš je bilo zanimljivo. Baš sam srećan što sam došao ovde.

- Ono što se možda eventualno promenilo je to što sam upoznala nove ljude i što sam zaista prvi put došla u kontakt s drugačijima od mene, došla sam u kontakt sa drugom religijom, s ljudima koji imaju drugačije poglede od mene i žive u drugačijem gradu u smislu društva, i to je prilično interesantno. Eksperiment za moj mozak. I stvarno mi se sviđa što smo toliko radili, toliko toga čuli i što smo imali takve predavače koji su mogli sa nama da podele te stvari koje su bitne i da nas navedu na to dobro mišljenje. Tako da mislim da sam izašla sa ovog sa nekim veoma dobrim stavom. Naučila sam nešto novo, što je stvarno jako bitno.
- Moji stavovi se nisu promenili, čak šta više učvrstili su se na onim poljima na kojima sam bila sigurna. Putem svih ovih predavanja su se učvrstili. Izuzetno mi je drago što sam upoznala nove ljude kako iz Beograda tako i iz Novog Pazara, kao i iz drugih gradova i izuzetno mi je drago što sam bila član. Manje-više sve sam ovo očekivala, ali u nekom manjem izdanju i sve ovo je bilo sjajno i nadam se da ću ostati u kontaktu i sa organizacijom i sa svim ovim ljudima.
- Ja se slažem. Sve je super. Upoznali smo nove ljude, saznali smo nešto što nismo znali pre i druženje van ovih radionica je stvarno super tako da nemam reči.
- Slažem se sa svim što su rekli. Što se tiče stavova mojih, nisu se promenili jedino to što sam još više zagrizla to da hoću da upišem prava. A, ono što sam shvatila jeste do koje granice mogu da idem, pošto postoje stvari o kojima ja ne pričam nikada i ovo je bio jedini trenutak u poslednjih osam godina kad sam ja rekla ovako nešto i kad sam pred potpunim neznanacima podelila taj neki deo sebe i shvatila sam da zarad grupe, da bi ova vežba uspeła i kada već svi tako sve daju od sebe, shvatila sam da mogu čak i do te bolne granice da idem da budem tolerantna i da budem spremna na kompromis.

- *Jaz u razlikama se značajno smanjio u toku seminara. Učesnici su uvideli da su sličnosti mnogo veće od razlika koje su pretpostavljali.*
- *Vidi se i koliko je bilo važno da je grupa bila iz dve različite zajednice. To je uticalo na promene kod učesnikamnogo više nego da se o tome samo pričalo.*
- *Neki učesnici i učesnice neslaganje sa nečijim stavovima izjednačavaju sa tom osobom, pa im se ta osoba automatski ne sviđa. Doživljavaju to kao napad na sebe od koga se brane. U tom smislu neophodno je dalje raditi na kulturi dijaloga.*

Šta dalje? Šta je sledeći korak? Kako vidite nastavak?

- Novi seminar! – svi viču u glas
- Novi seminar ista ekipa!
- Realno sad da bude seminar u Novom Pazaru!
- Može!
- Može i svinjetina u Novom Pazaru!
- Ja ću da vam nabavim lično!
- Ja hoću da se zahvalim pre svega Helsinškom odboru i OEBS koji je finansisjki sve ovo podržao i da se zahvalim timu koji nas je dočekao i svim ovim ljudima koji su nas ovako dobro prihvatili .
- Ja bih da se zahvalim svima. Svi ovde zaposleni su uvek spremni za razgovor i za savet. A šta dalje? Pa, eto, neka Helsinški odbor kao jedna eminentna nevladina organizacija u Srbiji nama mladima još više pomogne tako što će praviti još više ovakvih radionica sličnih, biti prisutnija u medijim, a i uopšte u životima mladih. Hvala još jednom!
- Svi viču u glas da se slažu!
- Aplauz!

Aneks 1

Izveštaj mentora pozorišnih radionica

Sa učenicama i učenicima stručnih srednjih škola i gimnazija, u starosnoj dobi od 16 do 18 godina, iz Beograda i Novog Pazara, pripadnicima dveju nacionalnih i verskih zajednica, srpskoj i bošnjačkoj, pravoslavnoj i muslimanskoj, održao sam četiri petosatne analitičko teatarske radionice, u svojstvu mentora.

Na svakoj radionici obrađivana je po jedna od četiri teme zajedničkog ciklusa o međureligijskoj i međunacionalnoj toleranciji. Četiri teme, četiri su ključna fenomena svakodnevnog života: rođenje, ljubav, rad, smrt. Učesnici su upoređivali i analizirali, debatovali i, u pozorišnom obliku, kao performer, izlagali, u obliku dramske monološke scene, najbitnija lična iskustva stečena unutar svojih verskih i nacionalnih zajednica.

Ove četiri opšte teme (rođenje, ljubav, rad, smrt) koje nalazimo u svim istorijskim civilizacijama i postojećim kulturama, omogućile su da se u razgovoru i, zatim, u izvedbenom glumačkom obliku, jasno uvide sličnosti i razlike unutar iste generacije pripadnika različitih verskih zajednica u društvu.

U odnosu na temu rođenja, nametnuo se nužno i razgovor o temi abortusa, dakle, o pravu na abortus, te, kontrapunktno, dijalog o verskom pogledu na prekid začeća, na upotrebu kontraceptivnih sredstava. U odnosu na temu ljubavi, nužno se zapodenuo i razgovor o institucionalizaciji ljubavi, o instituciji braka, a samim tim sučeljavali su se pogledi i doživljaji u odnosu na pitanje homoseksualnih brakova, te prava na usvajanje i odgajanje dece u braku ili vanbračnoj zajednici istopolnih partnera ili partnerki. U odnosu na temu rada, govorilo se i o odnosu prema autoritetu poslodavca,

te, što je od izuzetnog značaja, o tome u kojoj meri masovna nezaposlenost utiče ne samo na pribegavanje ilegalnim poslovima nego i ilegalnim doktrinama i ideologijama, naime, u kojoj meri nezaposlenost utiče na usvajanje i širenje ekstremističkih uverenja. U odnosu na temu smrti, neizostavno se postavilo i pitanje verovanja u zagrobni život, a samim tim zapodenuta je i debata o pravu na ateističko uverenje. Osim toga, tema smrti otvorila je i poglavlje razgovora i performerskog uživljavanja u situaciju “polaganja života” za veru i otadžbinu ili ideju.

Oblik radionica jeste pozorišni, ali samo formalno. Naime, ovde se forma pozorišnog uživljavanja u ulogu koristi da bi se kroz igru, prožetu često i humorom (a humor likvidira ekstremizam), sami učesnici doveli u poziciju da *in vitro* “igraju/ožive”, kako svoje postojeće stavove i iskustva, tako i, u kontrapunktnom obliku, da oseate, promisle, proosećaju i “igraju” one mogućnosti koje su suprotne uvreženim njihovim stavovima i uobičajenim iskustvima.

Nakon radionica, mogu saopštiti sledeća zapažanja i izvesti ove zaključke:

- Većina mladih ljudi, dakle, uz nekoliko izuzetaka, ima patrijarhalni pogled na svet, sa jakim uporištem u religijskim stavovima svoje zajednice. Međutim, interesantno je da se teško može unutar ovog patrijarhalnog svetonaza uočiti razlika između onih koji sebe smatraju muslimanima i onih koji sebe smatraju pravoslavnima. Većina, naime, ceni iste vrednosti i rukovodi se istim motivima, s moralom utemeljenim u veri, ali sa jasno artikulisanom tolerancijom prema pripadnicima druge verske zajednice. Uočavam da pripadnost jednom religijskom krugu nije prepreka za ljubavnu vezu sa pripadnikom ili pripadnicom druge veroispovesti, ali da vrlo lako može biti prepreka za sklapanje braka.
- Tokom ove radionice plenila je otvorenost mladih da govore o političkim i religijskim problemima. Svi su pokazali izrazito jasnu svest u razgraničenju klerikalne manipulacije verom i samog sadržaja vere, “bez dlake na jeziku” žigošući visoko sveštenstvo

kao plutokratsko, bez razlike da li je reč o muslimanima ili pravoslavnim hrišćanima. Srodan stav imaju i prema vladajućem sloju političara, čiju osnovnu osobinu unisono nalaze u korumpiranosti. No, uprkos tom jasnom uviđanju, primetno je da u sebi ne gaje buntovni odgovor na tu situaciju, već spremnost da joj se prilagode. Najviši domet bunta izražava se, listom, u želji svakog učesnika i učesnice, bez izuzetka, da što pre odu iz ove zemlje, da nastave školovanje i glavni deo života provedu u inostranstvu, u ekonomski razvijenim zemljama Evropske unije ili u SAD. Svoju domovinu vide jedino kao dobro mesto da na njemu provedu svoje penzionerske dane, dakako, kao inostrani penzioneri, i da tu budu sahranjeni.

Zlatko Paković

Aneks 2

Debate u srednjoškolskim parlamentima

Polaznici treninga organizovali su debate u srednjim školama u Beogradu i Novom Pazaru. Oni su samostalno odredili teme i okvir debate, i koncipirali svoje prezentacije podstaknuti iskustavima stečenim tokom treninga. Međutim, debate su pokazale da tek kontinuirani mentorski rad sa ključnom grupom učenika može da ih osposobi za vođenje ovakvih diskusija. Ovime su pokazali da ih je iskustvo treninga dovoljno motivisalo i osnažilo da počnu da deluju kao agenti promene i mladi lideri u svojim vršnjačkim sredinama. Međutim, debate su pokazale i da tek kontinuirani mentorski rad sa ključnom grupom učenika može potpunije da ih osposobi za vođenje ovakvih diskusija. Pored samih liberalnih narativa, argumentacije i kontra-narativa, budućim mladim voditeljima debata, veoma bi koristile i veštine facilitacije grupa, pogotovo zato što dosadašnje grupe učenika pokazuju da se može očekivati zatvorenost za razlike, odbacivanje kritičkog mišljenja, nekorektni diskutantski stilovi i veoma tvrd otpor. Pokazalo se da su učenici indoktrinirani izrazito konzervativnim i desničarskim narativom o društveno osetljivim temama ljudskih prava i da doslovno ponavljaju rečenice kreatora javnog mnjenja plasirane preko tradicionalnih i društvenih medija.

Njihove izjave pokazuju nekritičko prihvatanje fraza iznad principa slobode izbora i proveravanja informacija iznetih preko tradicionalnih medija, društvenih mreža ili u neformalnim komunikacijama. Učenici takođe veoma retko navode primere nasilnog ekstremizma iz sopstvenog okruženja, dajući prednost primerima iz drugih zemalja, što govori u prilog tome da su usvojili nametano gledište na svoju realnost po kome je ovde sve u redu po pitanju ekstremizma.

Veoma čvrsto brane svoje stavove iznošenjem netačnih informacija (npr. Svetska zdravstvena organizacija smatra homoseksualce bolesnicima). Zato je neophodno da u ovim debatama učestvuju obučeni mentori, kao što su iskusni nastavnici građanskog vaspitanja ili predstavnici civilnog društva. Naime, mladima je neophodno pružiti određene informacije koje nemaju priliku da čuju u medijskom, školskom ili porodičnom okruženju kao i ukazati na drugačiji, liberalni narativ o ljudskim pravima. I iz ovih razloga, pokazalo se da bez stručnog vođenja, ovakve debate mogu proizvesti i izvesne kontraefekte – odnosno ostaviti mlade učesnike u još većoj konfuziji ili sa pogrešnim utiskom o iznetim informacijama. Tako je, recimo, prisustvo nastavnice građanskog obrazovanja u Osmoj beogradskoj gimnaziji bilo veoma značajno. Učenici koji zastupaju liberalne stavove u pogledu ljudskih prava, u manjini su i mnogo su manje aktivni u odnosu na učenike sa konzervativnim desničarskim stavom. Utisak je da je to zato što nisu navikli da imaju prostor u kome bi takva mišljenja mogla slobodno da se iznose, a da makar naiđu na otvorenog sagovornika. Trajno otvaranje sigurnog prostora za njihovo izražavanje i redovno učešće jedan je od mogućih pravaca razvoja ovakvih programa.

Debate su otvorile i niz pitanja o kojima mladi tek treba da formiraju mišljenje, na koji način reagovati na govor mržnje, kao i, da li treba zabraniti govor mržnje ili ne, ili kako postupati s govorom mržnje koji se pojavi na njihovim *Facebook* profilima i bilo bi veoma korisno da se rad i na ovim temama sa mladim liderima i mladima u zajednici nastavi.

Škole, odnosno njihov menadžment i nastavnici, u Novom Pazaru pokazali su veću otvorenost za organizovanje debata nego srednje škole u Beogradu.

Prenosimo sažetke o debatama u srednjim školama o kojima su izvestili lokalni omladinski koordinatori Stefan Jeremić (Beograd) i Aleksandra Majstorović (Novi Pazar). Kurzivom su dati komentari Helsinškog odbora.

Datum i vreme: 15. mart 2018, od 13.15 do 15.15h

Mesto: Osmu Beogradsku gimnaziju, Beograd

Broj i struktura prisutnih: oko 60, nekoliko različitih odeljenja, nastavnici građanskog vaspitanja, pedagog, direktorka gimnazije

Materijali: video snimci, novinski tekstovi, fotografije.

Metodologija: predavanje, diskusija prisutnim, upotreba audio-vizuelnog sadržaja, navođenje primera.

Vršnjački edukatori: Pavle (Osmu beogradsku gimnaziju) i Nina (Prvu beogradsku gimnaziju)

Na početku predavanja, učesnici seminara, Nina i Pavle predstavljaju teme obrađene tokom seminara u januaru, predavače, vlastita iskustva i utiske. Govore o institucijama Misije OEBS u Srbiji i poverenice za zaštitu ravnopravnosti. Povremeno se u razgovor uključuje i direktorka Osme beogradske gimnazije.

Objašnjavaju pojam **ekstremizma i fundamentalizma**, navode primere njihovog religijskog i političkog ispoljavanja. Pavle detaljnije objašnjava **govor mržnje**, navodi kakve posledice prate neuklanjanje govora mržnje koji je neko drugi postavio sa vlastitog profila na društvenim mrežama. Postavljaju pitanje prisutnima – da li govorom mržnje smatraju i brisanje komentara na društvenim mrežama u kojima je ispoljen govor mržnje.

Pavle i Nina objašnjavaju razliku između govora mržnje i slobode govora. Kao primer govora mržnje navode skidanje ćiriličnih tabli u Vukovaru, uz prethodno pojašnjavanje situacije i položaja nacionalnih manjina u Hrvatskoj. Diskutuju o mogućnostima pravnog procesuiranja govora mržnje iskazanog na grafitima.

Zanimljivo je da su Pavle i Nina, izabrali primer iz Hrvatske, a ne iz neposrednog okruženja. Naime, na samom treningu navedeno je niz sličnih primera u Srbiji (npr. lupanje tabli sa mađarskim natpisima u Novom Sadu). Mladi nekritički prihvataju široko prihvaćenu medijsku tezu da je ćirilica ugrožena i da "neko" sprečava njenu upotrebu i u samoj Srbiji, i ignorišu tezu da upotreba pisma treba da bude stvar izbora, a ne nametanja. To se pokazalo i na samom treningu i u školskim debatama.

Otvaraju temu **vršnjačkog nasilja**, njegovog uzroka i doprinosa različitih aktera društvenog života.

Učenici navode primer vršnjačkog nasilja u Osnovnoj školi u Pančevu, saglasni su da “teško detinjstvo” nije izgovor i opravdanje za nasilje. Govore o ulozi roditelja, prosvetnih radnika i Centra za socijalni rad.

Direktorka objašnjava proceduru postupanja škole u slučaju vršnjačkog nasilja, te okrivljuje društvo i institucije za nepoštovanje zakona. Učenici smatraju da se “država ne bori na pravi način protiv nasilja”.

Prilikom otvaranja diskusije o LGBT zajednici u Srbiji, učenici navode da se novac izdvojen za organizovanje Parade ponosa može usmeriti na lečenje bolesne dece. Smatraju da “Parada ne pomaže ni nama, ni njima”. Pavle i Nina objašnjavaju da je kritika održavanja Prajda legitimna i dozvoljena, ali i ne pozivanje na nasilje usmereno ka učesnicima Parade ponosa. Učenici smatraju da se stav većine o LGBT zajednici u Srbiji promenio, ali ne dovoljno, kao i da je pohvalno što mnogi pripadnici LGBT zajednice žele da usvoje decu. Sa druge strane, neki misle da “država podržava Prajd zbog seksualne orijentacije premijerke”. Direktorka poziva na empatiju, podvlači ulogu filma i televizije u “osvešćivanju”.

Argumenti koje su mladi iznosili o LGBT su doslovno usvojene poruke političara i uticajnih ličnosti prenošeni preko medija.

Nakon prikazivanja isečka iz dokumentarnog filma “Žene na desnici”, u kojima se pripadnice desničarskih političkih struktura protive abortusu, aktivizmu i napadaju branitelje ljudskih prava u Srbiji, učenici iznose stavove o abortusu i pravu žene da odlučuje o tom postupku. Jednoglasno osuđuju izjave najviših crkvenih velikodostojnika SPC, usmerenih na demonizaciju abortusa. Slažu se da je abortus izbor pojedinca, a ne društva.

Na kraju debate, predavači, Nina i Pavle, pozivaju učenike i učenice da razmišljaju i diskutuju o temama debate, kao i na organizovanje sličnih događaja u budućnosti.

Datum i vreme: 19. mart 2018, od 14 do 15.30

Mesto: Prva beogradska gimnazija, Beograd

Broj istrukturna prisutnih: oko 60, nekoliko različitih odeljenja

Materijali: video snimci, novinski tekstovi, fotografije.

Metodologija: predavanje, diskusija, upotreba audio-vizuelnog sadržaja, navođenje primera.

Vršnjački edukatori: Pavle (Osmo beogradska gimnazija),
Nina (Prva beogradska gimnazija) i Boris (ETŠ "Nikola Tesla")

Na početku Nina, Pavle i Boris predstavljaju teme obrađene tokom seminara u januaru, predavače, korišćene tehnike i metode, vlastita iskustva i utiske.

Objašnjavaju pojam ekstremizma navode primere religijskog i političkog ekstremizma. Prva asocijacija prisutnih u publici na pojam ekstremizma su teroristi, islamski fundamentalisti, neo-nacisti u SAD. Nina objašnjava pojam (religijskog) fundamentalizma. Učesnici navode primer skidanja ćiriličnih tabli u Vukovaru kao ispoljavanja netrpeljivosti i mržnje.

Učenici koji su organizovali debatu, učenicima objašnjavaju pojmove slobode govora, okupljanja i govora mržnje. Kao primer za slobodu okupljanja uzimaju protest za “nepotapanje manastira Gračanice” i Paradu ponosa...

Pavle detaljnije objašnjava govor mržnje, navodi kakve zakonske posledice prate neuklanjanje govora mržnje sa vlastitog profila na društvenim mrežama.

Prisutni učenici smatraju da pravo okupljanja ne pripada svima. Jedni navode da je Prajd “gubitak vremena i novca”, dok drugi smatraju da se situacija “dosta promenila od održavanja prve Parade ponosa”. Navode da, “pre svakog okupljanja, treba videti šta će to konkretno doneti državi – uništavanje grada, okupljanja desničara, itd”. S druge strane, smatraju da “svako treba da ima pravo na okupljanje, ukoliko to ne uključuje širenje mržnje i nasilja”, a uz ponovo navođenje okupljanja neonacista u SAD, kao primera okupljanja koja ne treba dozvoliti. Učenici iznose stav da “90 odsto pripadnika LGBT zajednice ne izlazi na Prajd”, kao i da je Prajd postao “nasilno pokazivanje poštovanja raznolikosti”. Mina podseća prisutne da je osnov za poštovanje prava okupljanja u zakonu i Ustavu.

Učenici smatraju da se Prajdom “preskače proces integracije LGBT populacije”, te je prethodno potrebno promeniti svest ljudi.

Nakon prikazivanja isečka iz dokumentarnog filma “Šta hoće žene na desnici”, učenici iznose stavove o abortusu i pravu žene da odlučuje o tom postupku. Jednoglasno osuđuju izjave najviših crkvenih velikodostojnika SPC usmerenih na demonizaciju abortusa. Slažu se da je abortus izbor pojedinca, a ne društva.

Datum i vreme: 13. februar 2018, od 11.15 do 12.00

Mesto: Medicinska škola, Novi Pazar

Broj i struktura prisutnih: oko 40 učenika, direktorka Medicinske škole, školski pedagog, predtavnica OEBS misije u Beogradu Valery Perry, koordinatorka projekta i Almir Vučelj asistent na projektima ispred Misije OEBS u Srbiji.

Materijali: Power Point prezentacija, fotografije i video-snimci

Metodologija: Uvodni deo se zasnivao na prezentaciji, diskusija sa prisutnima, prikazivane su slike i video-snimci koji su pratili priču predavača

Vršnjački edukatori: Filip (Gimnazija), Altan (Medicinska škola), Irfan (Medicinska škola), Armin (Medicinska škola), Samed (Tehnička škola), Tijana (Gimnazija), Dina (Gimnazija)

Na početku predavanja vršnjački edukatori, podelili su sa prisutnima utiske sa treninga u Beogradu. Govorili su o radionicama, kao i poseti instituciji poverenice za zaštitu ljudskih prava i poseti Misije OEBS u Srbiji. Edukatori su pojasnili ulogu poverenice, kao i ulogu misije OEBS u Srbiji.

Razgovaralo se o pojmu multikulturalizma, kao i razlikama između multikulturaizma i interkulturalizma. Posebno je stavljen akcenat na značaj interkulturalizma, kako bi se istakla važnost poštovanja različitosti, u svim segmentima. Učesnicima je postavljeno pitanje čime se oslikava multikulturalizam u Novom Pazaru, od prisutnih smo dobili adekvatne povratne informacije, čime smo uvideli da su u potpunosti razumeli temu.

Više se govorilo o međuljudskim odnosima. Šta su međuljudski odnosi i kako ih možemo poboljšati. Edukatorka se dotakla i predrasuda, i nekih saveta, kako da ih prevaziđemo. Glavna tačka ove teme bio je razvoj kritičkog mišljenja, i njegov zanačaj u svakodnevnom životu. To jest, kako da izgradimo stav o dešavanjima oko nas.

Sledeća tema bio je identitet. Govorilo se o vrstama identiteta. I kako, zbog svog identiteta određene grupe ljudi u Srbiji bivaju ugrožene. Naveden je primer ljudi iz LGBT zajednice, koji samo zbog svog seksualnog identiteta bivaju diskriminirani, ali i često psihički i fizički zlostavljani.

Tema koja je privukla pažnju srednjoškolaca je feminizam; ova tema je pokrenula diskusiju, te se raspravljalo da li je feminizam dobra ili loša stvar. Potom se razgovaralo o ekstremizmu i fundamentalizmu, gde su učesnici imali samo površna znanja o ovim pojmovima. Ali smo diskusijom došli do ispravnih zaključaka. Na kraju se govorilo toleranciji.

Na kraju je predstavnica OEBS Valery Perry pričala sa učenicima o ovim temama.

Datum i vreme: 13. februar 2018, od 13 do 13.45

Mesto: Tekstilna škola, Novi Pazar

Broj i struktura prisutnih: oko 35 učenika, školski pedagog,

Michaela Thruman i Almir Vučelj ispred Misije OEBS u Srbiji

Materijali : Power Point prezentacija, fotografije i video-snimci

Metodologija: Uvodni deo se zasnivao na predavanju, diskusija sa prisutnima, prikazivane su slike i video-snimci koji su pratili priču predavača

Vršnjački edukatori: Filip (Gimnazija), Altan (Medicinska škola), Irfan (Medicinska škola), Armin (Medicinska Škola), Samed (Tehnička škola), Tijana (Gimnazija), Dina (Gimnazija)

Debata je organizovana na isti način kao i u Medicinskoj školi u Novom Pazaru.

Datum, vreme: 14. februar 2018, od 12.30 do 13.15

Mesto: Tehnička škola, Novi Pazar

Broj i struktura prisutnih: oko 50 učenika, zamenik direktora škole, Michaela Thruman i Almir Vučelj ispred Misije OEBS u Srbiji

Materijali : Power Point prezentacija, fotografije i video-snimci

Metodologija: Uvodni deo se zasnivao na predavanju, diskusija sa prisutnima, prikazivane su slike i video-snimci koji su pratili priču predavača

Vršnjački edukatori: Filip (Gimnazija), Altan (Medicinska škola), Irfan (Medicinska škola), Armin (Medicinska škola), Samed (Tehnička škola), Tijana (Gimnazija), Dina (Gimnazija)

Debata je organizovana na isti način kao i prethodne dve škole u Novom Pazaru.

Nakon predavanja u neformalnom razgovoru sa edukatorima, učenici su iskazali želju da učestvuju na što više ovakvih radionica, koje se tiču ljudskih prava, jer, kako su rekli, to je tema koja se u obrazovnom sistemu uporno zanemaruje.

Zaključak

Učenici iz navedenih škola su veoma zainteresovani za temu ljudskih prava, ali su svi izrazili žaljenje što se u našem gradu ne organizuje više seminara i radionica sa ovom tematikom. Upućenost maldih u ovu tematiku je veoma slaba, tako da smatram da su naše radionice probudile radoznalost i želju za novim saznanjima iz ovog područja. Edukatori koji su nakon završetka svake radionice ostajali i razgovarali sa svojim vršnjacima, došli su da zaključka da treba pokrenuti inicijativu da se i u Novom Pazaru formira grupa čiji bi rad bio usmeren ka širenju svesti o ljudskim pravima, kao što, na primer, postoji beogradska omladinska grupa Helsinškog odbora.

Foto Album

